

Recognizing communication routes of the Hamedan plain from the first to the middle Islamic centuries and its role in the evolutions of the geography of Hamadan

Mostafa Rezaei¹; **Mohammad Ibrahim Zarei²**

1- PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, Email: m.rezaei@art.basu.ac.ir.

2- Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, Email: me.zarei@basu.ac.ir.

**ARTICLE
INFO**

Article type:

Research Article

Article History:

Received

June 22, 2024

Accepted

March 04, 2024

Citation: Rezaei, M., Zarei, M.E., (2024).

“Recognizing communication routes of the Hamedan plain from the first to the middle Islamic centuries and its role in the evolutions of the geography of Hamadan”, Zagros Archaeological Research, 1(1): 173-203. doi:

ABSTRACT

Communication routes are one of the necessary infrastructures for the development of any region and play a major role in its growth. Throughout history, large cities have been formed along important communication routes. Hamedan plain has been on the path of several important roads for a long time and has always been the place of connection between the east and west of Zagros. This writing is based on historical written sources and archaeological evidence to identify the most important communication routes of this cultural field and its impact on political, economic, social and cultural life. Therefore, the current research is one of the first efforts that, with the aim of identifying the key roads of the region, has addressed the effect of this important factor on the prosperity and prosperity of the Hamedan Plain and its settlement centers. The research questions are: What was the location of communication routes of Hamadan plain from the early to middle Islamic centuries? And what is the role of communication routes in the cultural life of the geography of Hamadan during the Seljuq and Ilkhanid periods? This research is based on the method of historical and descriptive research, and the required information has been collected in two ways, documentary and field. The premise of the research indicates that the most important communication route in the region, which played a vital role in the economic, social and cultural structure of the region, was the Great Khorasan Road. This route entered the region from the eastern borders of the Hamedan plain near Bozanjerd village and connected to the western centers of the Iranian plateau from Deh Bozan village in the western border of Hamedan geography. This road is considered the most important communication route between Rey, Holwan and Mesopotamia. During the Islamic period, all exchanges from the city of Rey to the western regions of the country, including the Hamedan plain, were carried out through this route. This situation is also clearly seen in the field of conquests and campaigns of the Mughal patriarchs in the region.

Keywords: Jebal state, Hamadan plain, Great Khorasan Road, Islamic period, cultural interactions.

Introduction

Hamedan plain has always been the place of connection between the east and west of Zagros, and until today one of the main communication routes connecting the center of the Iranian plateau with the Mesopotamia and present-day Iraq also passed through this area. For this reason, it has always been of special importance as a commercial center. In terms of geographical location, this cultural domain is located on the path of one of the main roads from east to west. Hamedan's geographical and cultural area was on the way of transporting goods through Tabriz to the regions of Asia Minor, the Black Sea and Trabzon, and on the other hand, it was on the way to the western and southwestern regions of Iran. During the Islamic era, the Hamedan plain was also considered a part of the state of Jebal and Iraq-Ajam, which was located on the route of the Great Khorasan Road. In between, cities, villages, residences, caravanserais remained along this route, the role and position of some of them can be determined by examining historical, geographical texts and archaeological investigations. There are two cities of Hamedan and Bahar on the mentioned road in Hamedan Plain, where settlements and other buildings and historical monuments are located in the limits of these two cities and on the route of the Great Khorasan highway.

The present article seeks to answer these questions: 1- What was the location of the most important communication routes in the Hamedan plain from the first to the middle centuries of the Islamic era? 2- What is the role of communication routes in the political developments and cultural life of the geography of Hamadan during the Seljuq and Ilkhanid periods?

The forthcoming article is the result of library studies to recognize the historical geography of the studied area, as well as field investigations by the authors to identify the sites and cultural materials left behind, especially architectural evidence and pottery findings. In the process of conducting this research, the "historical-descriptive-analytical" approach was used, which is the result of studying and examining historical and archaeological sources and comparing and evaluating the results of these two components.

Discussion

Hamadan-Bahar Plain, known as Simineh River Plain, is one of the alluvial and fertile plains, and it is one of the elements of Hamadan's economic prosperity. One of the main characteristics of Hamadan Plain is its vegetation, which is mainly formed in the form of pastures, fields and gardens. This catchment area with an area of 2459 square kilometers is located on the northern slope of Alvand highlands in a wide valley that is surrounded by high mountains on both sides. The area of the plain is 880 square kilometers and the area of the aquifer of the plain is 468 square kilometers, which is between 1700 and 1800 meters above the surface of open water.

In the Islamic period, especially from the 3rd to the 8th century AH, historians and geographers have made important references to the routes between Hamadan and the neighboring regions, which can be known to some extent about the main and most important roads of this region and the neighboring regions. These routes are: 1- Hamadan-Holwan route (Istakhri, 1961: 163-162; Ibn Hoqal, 1987: 103-102; Ibn Khordadbeh, 1992: 24; Ibn Rusteh, 1892: 168-167; Maqdasi, 1982: 599-600; Mostofi Qazvini, 1957: 164) which passed through the western regions of the country, including the cities of Asad-Abad, Kangavar, Bisotun. 2- Hamedan-Qazvin route (Istakhri, 1961: 163), which passed through the cities of Razan and Avaj. 3- The southern road of Hamedan (Demeh road, Raman/Jarfadqan/Isfahan/Khuzestan) which was flowing from the cities of Jokar, Nahavand and Borujerd towards the southern and central regions of the country (Istakhri, *ibid*: 163; Natanzi, 2004: 254). 4- The route from Hamedan to Saveh and Rey (Ibn Khordadbeh, 1992: 25; Ibn Rusteh, 1892: 168-167; Hamawi 2001, Vol. 1: 651; Katebe Baghdadi, 1991: 38-37) which passed through the eastern parts of

Hamedan, including the villages of Sorkh-Abad Gorgaz and Bozenjerd. 5- Hamadan-Soltanieh route (Mostofi Qazvini, 1957: 164; Hamedani, 2007: 126), the northern road that passed through the cities of Kabudarahang and Shirinsu.

According to the historical and geographical descriptions, it can be seen that during the Islamic era and before that, the Hamedan plain in the mountain region had a strategic position (due to its location in the center of the Jebel region). The existence of significant roads at the level of this geographical area is considered the most important factor in the life of Hamedan Plain in different periods; Here, what is certain is that a major part of the economic and social life of the west of the country and, accordingly, the Hamedan plain was formed under the influence of this communication route. A large part of the trade of goods such as textiles, pottery, metal works and decorations related to architecture from east to west of the Iranian plateau and vice versa, as well as northwest to southwest, was carried out through these important routes. Currently, the evidence of these routes has been left at the level of the region or they have been mentioned in written sources. The presence of merchants from different nationalities in the region is one of these cases, who were engaged in the trade of various goods. As we can see, successive confrontations and conflicts between the Abbasid caliphs and the Seljuk rulers have taken place in the most important routes of the region. During the successive attacks of various ethnic groups on the geographical-cultural area of Hamadan, we see the influence of the culture, religion and art of the invading and newly emerging ethnic groups on this area. The typology and motifs of pottery left from this period and the style of architecture and related decorations (tiling and plastering motifs) are the best proof of this claim. According to the written sources, all kinds of agricultural products and key manufacturing industries of other regions entered the Hamedan Plain through these communication routes and were exported to other regions through the most important communication routes of this region.

Conclusion

By examining the location of settlements in the Hamedan Plain from the first to the middle Islamic centuries, it can be seen that the majority of the surveyed sites were formed near the main roads. The most important communication route in the region, which played a vital role in the economic, social and cultural structure of the region, was the Khorasan highway. Throughout history, this road is considered the most important communication route between Rey and Holwan. During the Islamic era, all trade exchanges from the most important city of Jebal (Rey) to the western regions of the country, including the Hamedan plain, were carried out through this route. This situation can also be seen in the field of Islamic era conquests and campaigns in the region. Due to the special and strategic location of Hamedan in the center of Jebal state, it has always been the arena of conflict and confrontation of different ethnic groups such as the Oghuz Turks and Alaa al-Dawlahs in this part of the country. Here, it should be pointed out what is seen with the arrival of Turkic ethnic groups in the region; The formation of special customs and traditions in the form of literature and Turkish language and numerous religious sects (mainly Sufi and derived from Indian and Buddhist culture), racial fusion, all kinds of motifs and decorations related to architecture and shapes and designs used in pottery works (use of motifs plants and animals with eastern roots) that was formed under the influence of these Turkic tribes and spread throughout the region; which finally caused fundamental changes in the social and cultural situation of the region.

بازشناسی راه‌های ارتباطی دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی دوران اسلامی و نقش آن در تحولات جغرافیایی همدان

مصطفی رضائی*؛ محمد ابراهیم زارعی^۲

۱- دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران، رایانامه: m.rezaei@art.basu.ac.ir

۲- استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران، رایانامه: me.zarei@basu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۲/۰۵/۲۲

پذیرش نهایی:

۱۴۰۲/۱۲/۱۴

چکیده

مسیرهای ارتباطی یکی از زیرساخت‌های لازم برای پیشرفت هر منطقه بوده است. دشت همدان از دیرباز در مسیر چندین راه مهم قرار گرفته است و همواره محل ارتباط شرق و غرب زاگرس بوده و تا به امروز مرکز فلات ایران را به بین‌النهرین و عراق کنونی متصل کرده است؛ به همین دلیل همیشه به‌عنوان یک مرکز تجاری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. این نگارش بر پایه منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناسی به‌دنبال بازشناسی مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی این حوزه جغرافیایی - فرهنگی و تأثیر آن بر حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است. بنابراین تحقیق حاضر از نخستین تلاش‌هایی است که با هدف شناسایی راه‌های شاخص منطقه، به تأثیر این عامل مهم در رونق و شکوفایی دشت همدان و مراکز استقرار آن پرداخته است. پرسش‌های پژوهش عبارت‌اند از: موقعیت مکانی راه‌های ارتباطی دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی اسلامی چگونه بوده است؟ و نقش راه‌های ارتباطی در تحولات سیاسی و حیات فرهنگی جغرافیای همدان در دوره سلجوقی و ایلخانی چیست؟ این پژوهش بر اساس ماهیت و روش، از نوع تحقیقات بنیادی به شیوه تاریخی و توصیفی است و اطلاعات مورد نیاز، به دو صورت اسنادی و میدانی جمع‌آوری شده است. پیش‌فرض تحقیق این است که مهم‌ترین مسیر ارتباطی منطقه که نقش شاهراه حیاتی در ساختارهای منطقه داشته، مسیر خراسان بزرگ بوده است. این مسیر از مرزهای شرقی دشت همدان در نزدیکی روستای بوزنجرد وارد منطقه شده و از روستای ده‌بزان در محدوده غربی همدان به مراکز غربی ایران متصل می‌شد. این جاده مهم‌ترین راه ارتباطی ری به حُلوان و بین‌النهرین محسوب می‌شد. لشکرکشی‌های متعدد اقوام مختلف و نفوذ زبان و فرقه‌های مذهبی به دشت همدان از طریق مسیرهای ارتباطی منتهی به آن، از جمله این تأثیرات است.

ارجاع به مقاله: رضائی، مصطفی و زارعی، محمد ابراهیم (۱۴۰۳)، «بازشناسی راه‌های ارتباطی دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی دوران اسلامی و نقش آن در تحولات جغرافیایی همدان»، پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس، ۱(۱)، ۱۷۳-۲۰۳.

کلیدواژگان: ایالت جبال، دشت همدان، جاده خراسان بزرگ، دوران اسلامی، تعاملات فرهنگی.

مقدمه

دشت همدان از گذشته همواره محل ارتباط شرق و غرب زاگرس بوده و تا به امروز یکی از راه‌های ارتباطی اصلی که مرکز فلات ایران را به بین‌النهرین و عراق کنونی متصل می‌کرده، از این منطقه نیز عبور می‌کرد. به همین دلیل همیشه به‌عنوان یک مرکز تجاری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. به لحاظ موقعیت جغرافیایی، این حوزه فرهنگی در مسیر یکی از اصلی‌ترین راه‌های شرق به غرب قرار گرفته است. با توجه به پژوهش‌های نوین، یکی از مسیرهای شاه‌راه خراسان بزرگ (از بابل و بغداد تا مرو و بلخ)، «جاده لاجورد» دوران بابل و آشور، «جاده ابریشم» عصر اشکانی و ساسانی، و راه حجاج دوران اسلامی از دشت همدان می‌گذشته است. در دوره هخامنشی «جاده شاهی» نیز از اصطخر و شوش، مستقیم با عبور از دره‌های زاگرس جنوبی، سرانجام به هگمتانه می‌رسید و در آنجا به خطوط مزبور متصل می‌شد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۴؛ احمدی‌منش ۱۳۹۰: ۱۲). به‌بیانی دقیق‌تر، شاه‌راه مبادلات بازرگانی خراسان بزرگ در بخش غربی از بابل شروع شده و از دیاله به داخل کوه‌ها در قصرشیرین امتداد پیدا می‌کند و سپس به طرف جنوب‌شرقی متمایل شده از میان دروازه‌های زاگرس به شاه‌آباد می‌رسید و از آنجا به شمال‌شرقی از میان دشت‌های حاصل‌خیز قره‌سو و گاماساب به طرف کرمانشاه، بیستون و کنگاور به همدان می‌رود و از این شهر به سمت ساوه و ری عبور می‌کرده و در مسیر جاده شرقی - غربی از سمنان می‌گذشت و به نیشابور و طوس می‌رسید و از آنجا نیز به بلخ امتداد داشت. در اینجا شاخه‌هایی از آن جدا می‌شود و به جاهای مختلف راه می‌یابد. بعضی از این راه‌ها به طرف جنوب‌شرقی کشیده شده و از آنجا وارد افغانستان می‌گشت و از راه هرات به سوی هزاره‌جات و سپس از آنجا از طریق گذرگاه‌های خیبر پختونخوا یا بولان، داخل دشت سند می‌شد. مسیرهای جنوبی دیگری که از رشته کوه‌های شرقی به مکران کشیده شده‌اند با یک شاخه کناری به سیستان می‌رسد (اذکایی، همان: ۴؛ منتظرظهوری و شراهی، ۱۴۰۰: ۲۳۹). در طول این مسیرها از شرق به غرب آسیا، کاروانیان از شهرهای متعددی از جغرافیای ایران باستان عبور می‌کردند. این شهرها شامل مرو، بلخ، سمرقند، بخارا، هرات، نیشابور، دامغان، سمنان، ری، قزوین، ساوه، سراب، مرند، خوی، انقره، هگمتانه و تیسفون بود و بسیاری شهرهای دیگر نیز در این مسیر قرار داشتند (قره‌چانلو و حاتمی، ۱۳۹۱: ۸۰). علاوه بر آن، حوزه جغرافیایی - فرهنگی همدان، از یک‌سو بر سر راه حمل کالا از طریق تبریز به نواحی آسیای صغیر، دریای سیاه و طرابزون بوده و از سوی دیگر، در مسیر حرکت به مناطق جنوب‌غرب ایران و کشور عراق (به‌خصوص شهرهای بصره و بغداد) قرار داشته است (بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۵۶؛ زارعی و رضائی، ۱۳۹۷: ۹).

دشت همدان در دوران اسلامی نیز جزئی از ایالت جبال و عراق عجم به حساب می‌آمد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۷۵-۵۷۶؛ یعقوبی، ۱۳۵۶: ۲۱۸؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۱) که در مسیر راه خراسان بزرگ واقع بوده است. در این بین شهرها، دیه‌ها، منزلگاه‌ها، کاروانسراها و آثاری از آن در طول این مسیر برجای مانده که نقش و جایگاه تعدادی از آنها را می‌توان از خلال متون تاریخی، جغرافیایی و بررسی‌های باستان‌شناسی مشخص نمود. در مسیر راه یاد شده در محدوده دشت همدان دو شهر همدان و بهار قرار دارد که منزلگاه‌ها و دیگر ابنیه و آثار تاریخی در محدوده این دو شهر و بر سر مسیر شاه‌راه خراسان بزرگ واقع شده‌اند. از این‌رو الگوی چیدمان این دسته از محوطه‌های استقرار در سطح منطقه به‌روشن شدن موقعیت و جایگاه راه بزرگ خراسان در قرون اولیه و میانی دوران اسلامی کمک می‌کند. به لحاظ موقعیت ارتباطی، دشت همدان از گذشته‌های دور تا به امروز در مسیر اصلی شرق به غرب قرار گرفته است. امروزه نیز اصلی‌ترین راه دسترسی به مناطق غرب کشور (سندج، کرمانشاه، ایلام) با عبور از داخل این دشت میسر است (فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - استان همدان، ۱۳۷۶: ۷۵).

پرسش‌های پژوهش: نوشته حاضر، در پی پاسخ به این پرسش‌ها است: ۱- موقعیت مکانی مهم‌ترین راه‌های ارتباطی دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی دوران اسلامی چگونه بوده است؟ ۲- نقش راه‌های ارتباطی در تحولات سیاسی و حیات فرهنگی جغرافیای همدان در دوره سلجوقی و ایلخانی چیست؟

روش پژوهش: مقاله پیش‌رو حاصل مطالعات کتابخانه‌ای برای بازشناسی جغرافیای تاریخی منطقه مورد مطالعه و نیز بررسی‌های میدانی به صورت پیمایش از سوی نگارندگان برای شناسایی محوطه‌ها و مطالعه دقیق مواد فرهنگی برجای مانده به خصوص شواهد معماری و یافته‌های سفالی، انجام پذیرفته است. در روند انجام این پژوهش از رویکرد «تاریخی - توصیفی - تحلیلی» استفاده شده که حاصل مطالعه و بررسی منابع تاریخی و باستان‌شناسی و تطبیق و ارزیابی برآیند این دو مؤلفه است.

پیشینه پژوهش

مهم‌ترین مطالعات تخصصی صورت گرفته در دشت همدان - بهار از سوی محققان شامل دو دسته مطالعات باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی است. دسته اول عبارت‌اند از: بررسی‌های باستان‌شناختی دشت همدان از سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۱ از سوی پژوهش‌گران مختلف در سطح منطقه (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۵؛ مترجم و بلمکی، ۱۳۸۸؛ نظری‌ارشد، ۱۳۹۱)؛ در این بررسی‌ها بیشتر محوطه‌های اسلامی منطقه، در کنار سایر آثار، مورد شناسایی و معرفی قرار گرفته است. همچنین کاوش‌های محوطه تاریخی هگمتانه از سال ۱۳۹۶-۱۳۵۱ (اذکایی، ۱۳۶۷؛ آذرنوش، ۱۳۸۶؛ محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۲؛ شریفی و همکاران، ۱۳۹۵؛ رنجبران و صفری، ۱۳۹۲)، از دیگر پژوهش‌هایی است که در آن، آثار دوران اسلامی و توالی گاهنگاری این محوطه شاخص در کنار لایه‌هایی از ادوار تاریخی، مورد مطالعه قرار گرفته است. علاوه بر موارد ذکر شده، باید به پژوهش‌های جدیدی که طی سال‌های اخیر با رویکرد تخصصی‌تر صورت گرفته اشاره کرد. محمد شعبانی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه خود به بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقرار بخشی مرکزی شهرستان همدان بهار در دوران اسلامی پرداخته است. در پژوهشی از شعبانی و محمدی (۱۳۹۵) سفال‌های دوران اسلامی یکی از منزلگاه‌های شاخص دشت همدان در مسیر سلطانیه به نام زین‌آباد مورد مطالعه قرار گرفته است. زارعی و شعبانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای به بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان پرداخته‌اند. بررسی و تحلیل باستان‌شناختی الگوهای استقرار دشت همدان - بهار از آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی، از دیگر پژوهش‌هایی است که در کنار بررسی الگوهای استقرار، به مطالعه مجموع سفال‌های دوران اسلامی دشت همدان که از خلال کاوش‌ها و بررسی‌ها به دست آمده، اشاره شده است (شعبانی و محمدی، ۱۳۹۹). در مقاله مطالعه و بررسی تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین شهرستان بهار (استان همدان) نگارندگان برای نخستین بار به بررسی وضعیت باستان‌شناسی یکی از منزلگاه‌های شاخص دشت همدان پرداخته‌اند که در مسیر اصلی خراسان بزرگ به مناطق غربی کشور واقع شده است (رضائی و محمدی، ۱۳۹۹).

پژوهش‌های اخیر با عنوان «بررسی باستان‌شناختی دشت همدان - بهار در دوره سلجوقیان و ایلخانیان» (رضائی، ۱۴۰۱) و «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفال‌های محوطه قُرق دشت همدان - بهار از قرن پنجم تا هشتم ه.ق.» (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲ الف)، «مکان‌یابی خانقاه بوزن‌چرد دشت همدان بر اساس مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی» (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲ ب) به بررسی وضعیت استقرار و داده‌های فرهنگی محوطه‌های سده‌های میانی اسلامی حوزه جغرافیایی - فرهنگی دشت همدان پرداخته است.

دسته دوم نیز عبارت‌اند از مطالعات تاریخی و جغرافیای تاریخی همچون: تذکره جغرافیای تاریخی ایران (بخش ری و همدان)؛ (بارتولد، ۱۳۰۸)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت‌های شرقی (فصل سیزدهم: ایالت

جبال)؛ (لسترنج، ۱۳۶۷). «همدان‌نامه، فصل‌های ۳ و ۵»؛ (اذکایی، ۱۳۸۰)، «شکوه الوند»؛ (جهان‌پور، ۱۳۹۱)؛ «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی»؛ (احمدی‌منش، ۱۳۹۰)، «ساختار کالبدی - فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار بر اساس مدارک و شواهد موجود»؛ (زارعی، ۱۳۹۰)، «هویت تاریخی جغرافیای همدان در متون مورخان اسلامی از آغاز تا عصر قاجار»؛ (یغمایی و پورشعبانیان، ۱۳۹۳)، «جغرافیای اقتصادی دشت همدان - بهار در دوره اسلامی (از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه) بر اساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی»؛ (زارعی و رضائی، ۱۳۹۷). «آثار تاریخی و فرهنگی شهرستان همدان بر اساس منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناسی»؛ (رضائی، ۱۳۹۸) که هر یک از آنها به وضعیت جغرافیای تاریخی، شهری و اقتصادی دشت همدان در دوره اسلامی پرداخته‌اند. نگارندگان در راستای بررسی باستان‌شناسی دشت همدان در دوران اسلامی، به مطالعه یکپارچه با ابعاد وسیع در خصوص وضعیت مهم‌ترین شریان‌های ارتباطی این منطقه از سده‌های نخستین تا سده‌های میانی اسلامی پرداخته‌اند.

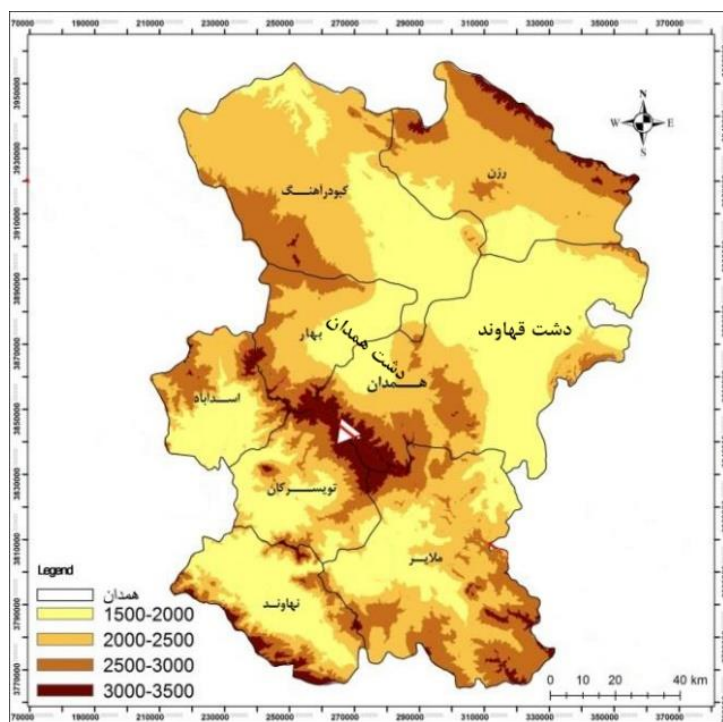
موقعیت جغرافیایی دشت همدان

دشت همدان - بهار موسوم به دشت چهار بلوک/سیمینه‌رود از دشت‌های آبرفتی و حاصل‌خیز است و از عناصر رونق اقتصادی همدان به‌شمار می‌آید. از ویژگی‌های عمده دشت همدان پوشش گیاهی آن است که عمدتاً به‌صورت مراتع، کشتزارها و باغات شکل گرفته است. این حوزه آبریز با وسعت ۲۴۵۹ کیلومترمربع در دامنه شمالی ارتفاعات الوند، در دره وسیعی که از دو طرف به کوه‌های بلند واقع شده، قرار دارد. وسعت دشت ۸۸۰ کیلومترمربع و گسترش سطحی آب‌خوان دشت ۴۶۸ کیلومترمربع است که در حدفاصل ارتفاع ۱۷۰۰ تا ۱۸۰۰ متری از سطح آب‌های آزاد قرار دارد. دشت همدان و مناطق هم‌جوار آن، عمدتاً از دو واحد مشخص زمین‌ریخت‌شناختی شامل، مناطق کوهستانی و دشت‌های فلاتی تشکیل یافته است. از نظر توپوگرافی در بستر سطحی منطقه، غلبه با رخنمون‌های سنگی است و در برخی قسمت‌ها خاک‌های کم‌عمق و سنگلاخی نیز یافت می‌شود (تهرانی، ۱۳۸۲: ۸۶). الوند از نظر زمین‌شناسی در زون زمین‌ساختی سنندج - سیرجان قرار دارد که بخش‌های شرقی از رسوبات کرتاسه و بخش‌های جنوبی و جنوب‌غربی را طبقات آهکی متعلق به ژوراسیک تشکیل می‌دهد. ویژگی عمده آن، این است که بخش مرکزی آن از توده عظیم گرانیتی با بلورهای درشت و منحصربه‌فرد تشکیل شده است (مه‌دوی، ۱۳۷۷: ۱۰۲). عمده ارتفاعات دشت همدان در نواحی غربی، جنوب‌غربی و جنوبی آن واقع شده است که بخش عمده‌ای از آن را سلسله‌جبال الوند به خود اختصاص داده است. بخشی دیگر از این دشت شامل ارتفاعات شمالی و شرقی است که کوه‌های کم‌ارتفاع هم‌چون چنگ الماس، گمار، ارمی، ارجنی، قال‌داغی، قره‌داغ، قزل‌قیه‌سی، خورزنه، نثار و کوه‌های وفس را شامل می‌شود (جهان‌پور، ۱۳۹۱: ۱۱۵-۹۳).

این دشت از معبر باریکی در ناحیه شمالی با دشت‌های کبودرآهنگ و قهاوند ارتباط آب زمین‌شناسی دارد. تغذیه سفره آب‌بیرزمینی دشت عموماً از ریزش‌های جوی و آبراهه‌های متعدد منشعب از دامنه‌های الوند کوه است (زارع‌ابیان، ۱۳۹۲: ۶۸؛ نوذری و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۱-۲۸۰؛ فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان، ۱۳۷۶: ۷۵). دشت سیمینه‌رود به‌علت آبرفتی بودن، دارای خاک حاصلخیزی است. مهم‌ترین عارضه شهر همدان کوهستان الوند است که شهر همدان در دامنه آن توسعه یافته است. این کوهستان به‌واسطه ارتفاع نسبتاً بلند، دارای چشمه‌ها و رودخانه‌های پرآبی است که همه آن‌ها به سمت دشت‌های پیرامونی همدان (دلتای الوند) در جریان‌اند که این خود عاملی مهم در تأمین آب منطقه و کشاورزی پررونق آن محسوب می‌شود. این منطقه با زمستان‌های نسبتاً سرد و تابستان‌های معتدل، مراتع چرای بهاره و تابستانه را برای عشایر فراهم می‌کند، تا آن حد

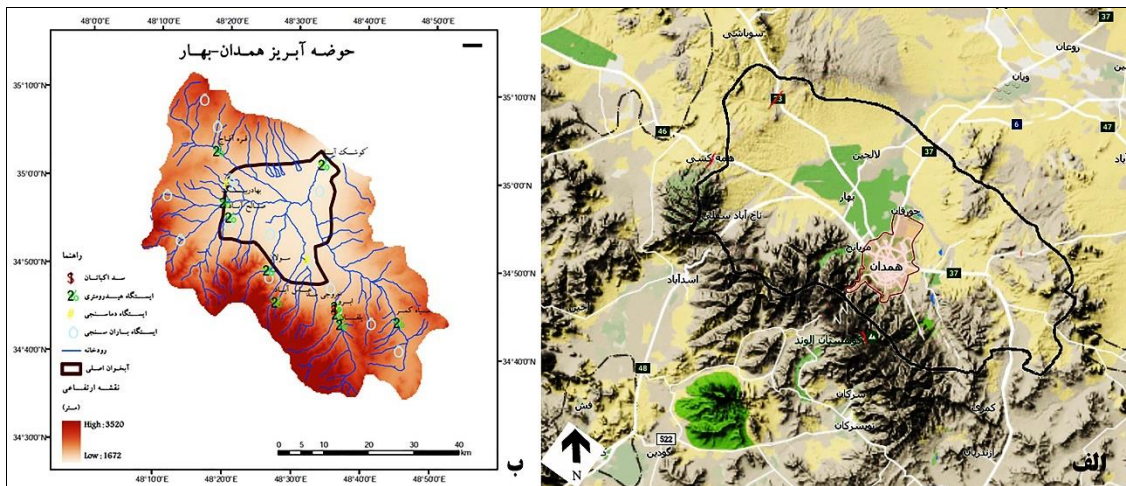
که عشایر مناطق هم‌جوار هرساله به این منطقه از کشور کوچ بیلاقی می‌کنند. از مهم‌ترین رودخانه‌های جاری در سطح شهر همدان که نقش اساسی در حیات آن داشته می‌توان به رودخانه‌های الوسجرد که از ارتفاعات دره مردابیگ، و رودخانه عباس‌آباد که از ارتفاعات تاریک‌دره سرچشمه می‌گیرد، اشاره کرد (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۰).

جابجایی توده‌های هوا در تعیین نوع آب‌وهوای همدان نقش مهمی دارد. در منطقه همدان سه نوع توده هوایی نقش به‌سزایی در آب‌وهوای آن دارد که عبارت‌اند از: الف) توده شمالی - در ماه‌های سرد سال سبب کاهش دما و بارندگی، ب) توده‌های جنوبی - در ماه‌های گرم سال موجب افزایش دما و کاهش بارندگی و ج) توده‌های غربی - در ماه‌های مرطوب سال موجب افزایش نسبی دما و بارندگی است (سالنامه آماری استان همدان، ۱۳۹۴: ۵-۴). مجموعه این عوامل باعث شده تا همدان همیشه به‌عنوان یکی از شهرهای بیلاقی و خوش آب‌وهوای ایران در فصول بهار و تابستان مطرح باشد. طبق تقسیمات اقلیمی ایران بر اساس طبقه‌بندی سیستم کوپن، آب‌وهوای همدان از نوع مدیترانه‌ای با باران بهاره در نواحی دشتی و کوهستانی سرد در ارتفاعات است. در سیستم طبقه‌بندی اقلیمی آمبرژه که حدود اقلیم بر اساس شاخص رطوبت تعیین می‌شود، همدان در اقلیم نیمه‌خشک سرد قرار دارد (فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، ۱۳۸۰: ۲۳-۲۴). بارندگی‌های همدان عمدتاً ناشی از توده‌های هوایی مدیترانه است که از غرب به‌خصوص دریای سیاه و مناطق شمالی اروپا وارد کشور می‌شود. موقعیت منطقه و ارتفاع زیاد آن سبب می‌شود که توده‌های هوای مرطوب و باران‌زایی که به‌ویژه از سوی غرب وارد کشور می‌شوند قسمت اعظم رطوبت خود را در دشت همدان از دست بدهند. بدیهی است که بارش‌های کوهستانی در سطح منطقه به لحاظ موقعیت مکانی و توپوگرافی آن جایگاه ویژه دارد (فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، همان: ۶۳؛ فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - فرهنگ جغرافیایی همدان: ۱۳۷۶: ۷۵؛ نوذری و زالی، ۱۳۹۲: ۲۸۱) (شکل ۱ و ۲).

شکل ۱: موقعیت حوضه مطالعاتی دشت همدان - بهار نسبت به دشت‌های پیرامونی (بیک‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۷۸)

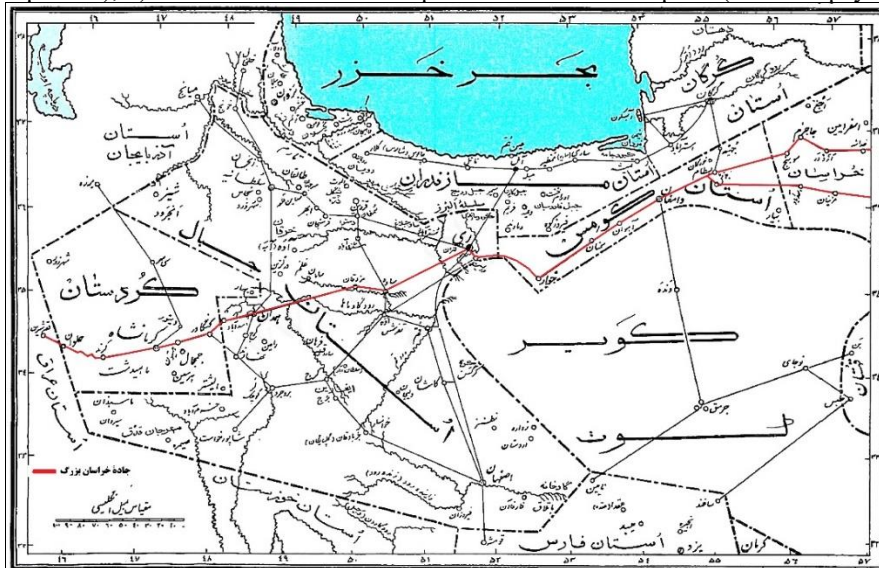
Fig 1: The location of the study area of the Hamadan-Bahar plain in relation to the surrounding plains (Beik-mohammadi et al., 2016: 678)

شکل ۲: الف) محدوده جغرافیایی دشت سیمینه‌رود و موقعیت شهر همدان در آن (www.googlemaps.com); ب) محدوده آبخوار

اصلی دشت همدان (عابدی‌کوپایی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲)

Fig 2: a) The geographical range of the Hamedan-Bahar plain and the location of the Hamedan city in it (www.googlemaps.com); b) The extent of the main aquifer of the Hamedan plain (Abedi kopayi et al., 2010: 12)

شکل ۳. موقعیت مسیر ارتباطی جاده خراسان بزرگ در فلات ایران (لسترنج، ۱۳۶۷: نقشه ۵)

Fig 3. The location of Khorasan highway communication route in the plateau of Iran (Lestrangle, 1988: Fig 5)

وضعیت دشت همدان از نگاه مورخان و جغرافی‌نویسان

با توجه به اشاره منابع آشوری، از بخش شمالی دشت همدان با نام «شارانته» یاد شده است (اذکایی، ۱۳۷۸: ۹۲-۹۱). بنابر نوشته متون دوران تاریخی و اسلامی به دریاچه بزرگ دشت همدان در دوره هخامنشی و ساسانی به ترتیب به نام‌های «زرآومند» و «بهرام‌آوند» اشاره شده است (دادگی، ۱۳۸۵: ۷۷؛ دریایی، ۱۳۸۸: ۳۹). علاوه بر دریاچه بزرگ دشت همدان، در منابع دوران اسلامی به نقل از منابع دوره ساسانی به «منار سنب‌گور شاپور بن اردشیر» در این منطقه، اشاره شده است (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۷۷-۸۲؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۲۲).

اولین اطلاعات مکتوب مستقیم از دشت همدان را می‌توان در کتاب «اخبارالبلدان» نوشته ابن‌فقیه (۱۳۴۹: ۶۵-۶۶) مشاهده کرد. او در توصیف همدان از ناحیه‌ای بنام فریوار یاد می‌کند که با موقعیت دشت همدان امروزی مطابقت دارد. حمدالله مستوفی (۱۳۳۶: ۷۹-۸۰) در «نزه‌القلوب» (۷۴۰ه.ق.) با اشاره مستقیم به دشت همدان از

این ناحیه با نام فریوار یاد کرده و وسعت آن را از حوالی شهر تا دو فرسنگی ذکر کرده است. مستوفی قزوینی (همان: ۸۱-۸۰) نیز بعد از ذکر دپه‌های مهم شهرستانه، لالجین، فخرآباد، قاسم‌آباد و کوشک‌باغ و ولایت مامشانرود دپه‌های این ناحیه را هفتاد و پنج پاره می‌داند. خوافی در کتاب «مطلع سعدین» از این دشت با عنوان «جلگای دلشگا و جنت‌نشان، صحرای جان فزای و مرغزار دلگشای همدان و تشبیه آن به بهشت‌آیین که رشک نگارخانه چین بوده»، یاد شده است (خوافی، ۱۳۸۶: ج ۲، ص ۶۷۲).

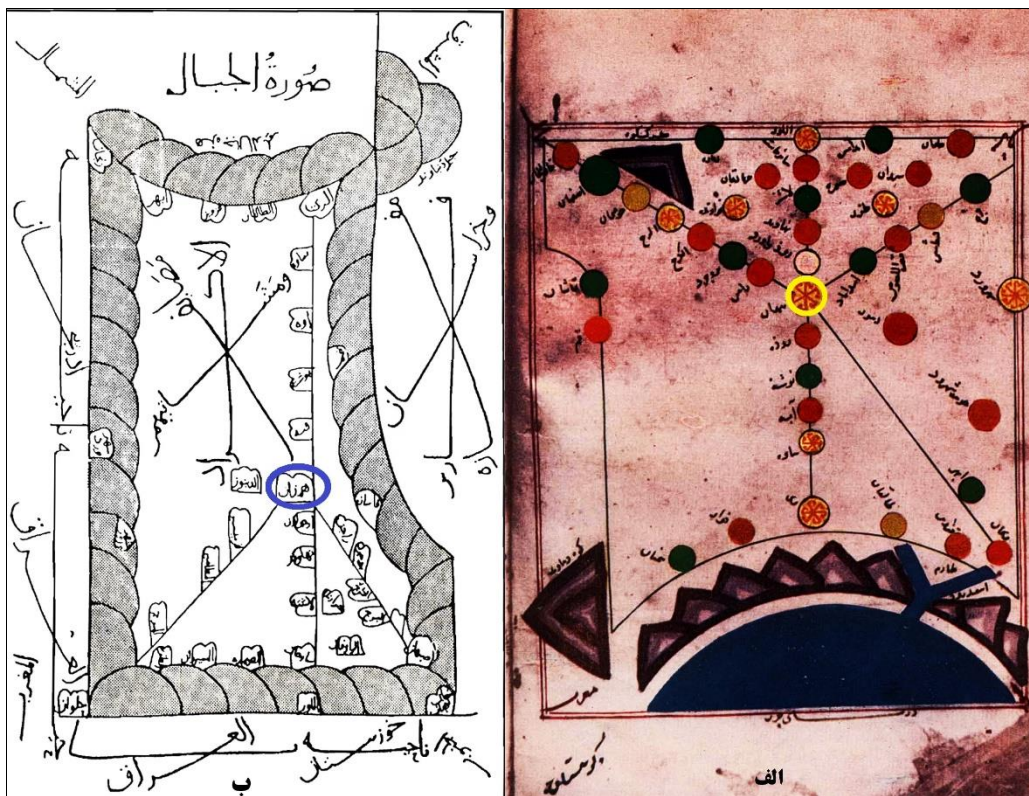
شبکه راه‌های ارتباطی دشت همدان در دوران اسلامی بر اساس منابع مکتوب

در دوران اسلامی به‌خصوص از سده سوم تا هشتم هجری قمری مورخان و جغرافی‌نویسان اشارات مهمی به مسیرهای همدان با مناطق هم‌جوار کرده‌اند که تا حدودی می‌توان با اصلی‌ترین و مهم‌ترین راه‌های این منطقه با مناطق هم‌جوار (به‌خصوص در ادوار سلجوقی و ایلخانی) آشنا شد. این مسیرها عبارت‌اند از: ۱- مسیر همدان - حلوان (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳-۱۶۲؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۳-۱۰۲؛ ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۵-۶۷۶؛ ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۸-۱۶۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰۰-۵۹۹؛ مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۶۴) که از مناطق غربی کشور، از جمله شهرهای اسدآباد، کنگاور، بیستون و... عبور می‌کرده است. ۲- مسیر همدان - قزوین (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳؛ ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۶) که از شهرهای رزن و آوج می‌گذشته است. ۳- مسیر همدان - نهاوند (راه دمه، رامن /جرفادقان/اصفهان/خوزستان) که از شهرهای جوکار، نهاوند و بروجرد به‌سوی مناطق جنوبی و مرکزی کشور در جریان بوده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳؛ نطنزی، ۱۳۸۳: ۲۵۴؛ ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۵-۶۷۶). ۴- مسیر همدان - ری (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۸-۱۶۷؛ حموی، ۱۳۸۰ ج ۱: ۶۵۱؛ کاتب‌بغدادی، ۱۳۷۰: ۳۸-۳۷؛ ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۴-۶۷۵) که از بخش‌های شرقی همدان از جمله روستاهای گورگز، مرتع بلاغ و بوزنجر عبور می‌کرده است. ۵- مسیر همدان - سلطانیه (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۶۴؛ همدانی، ۱۳۸۶: ۱۲۶)، راه شمالی که از شهرهای کبودرآهنگ و شیرین‌سو گذر می‌کرده است (شکل ۵-۳).

ابن‌خردادبه در ذیل شرح شاهراه بغداد به خراسان - مسیر ارتباطی همدان به حلوان (۶۳ فرسخ) - را این‌گونه نقل کرده است: «حلوان - ماذرواستان - مرج‌القلعه - کاخ یزید - زبیدیه - خشکاریش - قصر عمرو - قرمیسین - دکان - قصرزدان {کنگاور} - خنداد - گردنه همدان - قریه عسل - همدان» (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵-۲۴). نامبرده در ذیل مسافت‌های منتهی به همدان از سمت غرب آورده است: «... و از دکان تا قصر دزدان هفت فرسخ فاصله است، از آنجا تا خنداد نیز هفت فرسخ و سپس تا گردنه همدان و قریه عسل سه فرسخ و از آن نقطه تا همدان پنج فرسخ راه باشد» (همان: ۲۵). اصطخری نیز مسیر همدان تا حلوان (مسیر ارتباطی غربی) را این‌گونه بیان داشته است: «همدان - اسدآباد - قصر دزدان - مازران - قنطره ابی‌نعمان - دیه ابی‌ایوب - بیستون - کرمانشاهان - زبیده - مرج کی‌قلعه‌ای - حلوان...» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳-۱۶۲). ابن‌حوقل شهرها و منزلگاه‌های همین مسیر را به‌ترتیب چنین نوشته است: «همدان - اسدآباد - قصر دزدان - مازران - قنطره نعمان - قریه ابی‌ایوب - بهستون - قرمیسین - زبیده - مروج‌القلعه - حلوان...» (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۳-۱۰۲). مقدسی نیز این مسیر را چنین توصیف کرده است: «همدان - اسدآباد - قنطره نعمان - کوه بیستون - قرماسین - قصر عمردوبرید - زبیدیه - طرز - مرج - حلوان» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۰۰-۵۹۹). در خصوص مسیر غربی ادریسی این چنین آورده است: «... از همدان تا دینور بیش از شصت فرسخ و از دینور تا شهرزور چهار مرحله و همینطور از حلوان تا شهرزور چهار مرحله است...» (ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۶).

ابن‌خردادبه مسیر همدان - ری (مسیر ارتباطی شرقی/همدان - ری) را این‌گونه بیان داشته است: «از همدان تا درنوا پنج فرسخ، از آنجا تا بوزنجر پنج فرسخ، از بوزنجر تا زره چهار فرسخ و از آن سامان تا طرزه نیز چهار فرسخ

مسافت باشد و فاصله میان ضرره تا أساوره چهار فرسخ، تا بوسته و روذه سه فرسخ، از آنجا تا داودآباد چهار فرسخ و از داودآباد تا سوسنقین سه فرسخ است، از آن نقطه تا درود چهار فرسخ، از درود تا ساوه پنج فرسخ و از آنجا تا مسکویه نه فرسخ مسافت باشد، سپس تا قسطانه هشت فرسخ و از آنجا تا ری هفت فرسخ راه است که در مجموع صد و شصت و هفت فرسخ می‌گردد...» (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵). ابن‌رسته مسیر کنگاور به ساوه (مسیر غرب به شرق و بالعکس) را نسبت به سایر مورخان و جغرافی‌نویسان تا حدودی جامع‌تر توضیح داده است: «قصرزدان - خنداد - زعفرانیه - انگبین - همدان - خرقان - درنو - بوزنجد - زره - طرزه - روذه - عبدالله‌آباد - بوسته - وینده - داودآباد - سوسنقین - ساوه» (ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۸-۱۶۷). ادریسی همین مسیر را (همدان - ری) این‌گونه نگاشته است: «از دکان تا قصر دزد بیست و یک فرسخ و سپس تا اسدآباد بیست و یک فرسخ و سپس تا قریهٔ عسل نه فرسخ و سپس تا کرداری همدان هفت فرسخ و سپس تا همدان پانزده فرسخ و از همدان تا قریهٔ ادرنو پانزده فرسخ راه است. سپس به زرّه دوازده فرسخ، سپس به سوی طرزه دوازده فرسخ که دهکده است، سپس به سوی أساوره دوازده فرسخ، و أساوره که قریه‌ای بزرگ است مانند شهر با بازار، سپس به داودآباد دوازده فرسخ. سپس به قریه سوسنقین نه فرسخ، سپس به شهر ساوه پانزده فرسخ، ... از ساوه به سوی مشکویه بیست و هفت فرسخ، سپس به ری بیست و یک فرسخ راه است» (ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۴-۶۷۵).

شکل ۴: الف و ب) به ترتیب نقشهٔ دیار جبال در قرن چهارم هجری قمری از کتاب مسالک و الممالک و صورة الارض و موقعیت همدان در مرکز آن (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۲؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۲)

Fig 4: a and b) respectively, the map of the Jebal state in the 4th century AH and the location of Hamedan in its center (Istakhri, 1961: 162; Ibn Hawqal, 1987: 102)

اصطخری مسیر همدان - قزوین (مسیر ارتباطی شمالی با مسافت ۴۰ فرسخ) را این‌گونه نوشته: «از همدان تا بارسین ده فرسخ، از بارسین تا اود هشت فرسخ، و از اود تا قزوین دو روز راه - و میان همدان و قزوین هیچ شهری نیست...» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳). طبق نوشتهٔ ابن‌خردادبه (۱۳۷۱: ۲۵) نیز این مسیر از سمت خرقان چهل فرسخ راه است. بنابر اشارهٔ ادریسی راه همدان به قزوین به این صورت بوده است: «از همدان به بارسین سی فرسخ،

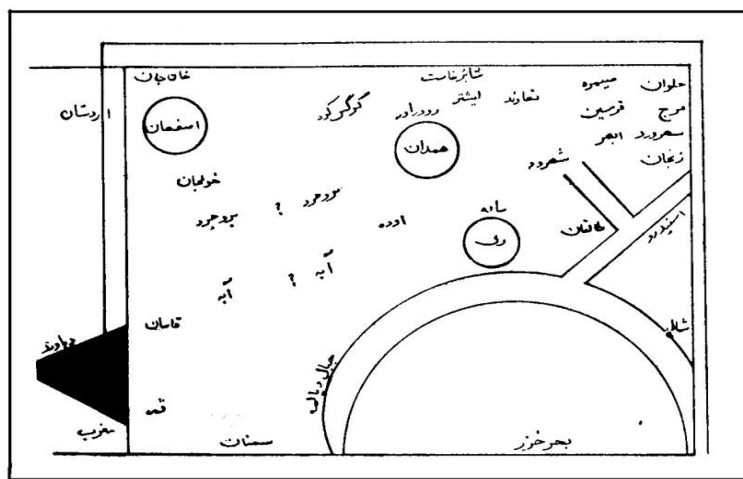
از بارسیان به اود بیست و چهار فرسخ، و از اود به قزوین یک روز راه است و بین قزوین و همدان شهری نیست...» (ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۶). حمدالله مستوفی در ذیل مسیرهای ارتباطی به سمت شهرهای سلطانیه و قصر شیرین دیه‌ها و منزلگاه‌ها را بدین ترتیب نگاشته است: «... از سلطانیه به سوی همدان: سلطانیه - دیه بخشیر - دیه ولج - رباط اتابک محمد بن ایلدگز - دیه کرکهر {کرکهری} - دیه صاحی {صالح‌آباد} - شهر همدان جمعاً از سلطانیه تا همدان ۳۰ فرسخ است. ... از همدان به قصر شیرین: همدان - شهر اسدآباد - دیه کنگور اول کردستان - دیه صحنه - شهر چمچال - دیه کرمانشاهان - جکارمس - دیه حساکاوان - دیه کوند و خوشان - شهر حلوان... از همدان تا قصر شیرین ۵۸ فرسخ مسافت بوده است» (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۶: ۱۶۴).

اصطخری به سایر راه‌های برون‌شهری همدان و مسافت‌های تقریبی بین آن‌ها نیز اشاره کرده است که از جمله آن می‌توان به راه همدان به دینور (مسیر غربی) که از شهرهای مازران‌رود و صحنه می‌گذشته و همچنین به راه همدان - خوزستان اشاره کرد که از شهرهای رودرآور، دمه، رامن، نهاوند، وروگرد (بروجرد)، کره {کرج ابودلف} و لاشتر عبور می‌کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۳). ادریسی در خصوص مسیر همدان به خوزستان نوشته است: «... و از همدان به رودرآور بیست و هفت فرسخ ... از رودرآور به نهاوند بیست و یک فرسخ ... و از نهاوند به لاشتر سی فرسخ ...» (ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۵-۶۷۶). مسیر دیگری که در این دوره مطرح بوده مسیر همدان به اصفهان بوده است. طبق نوشته ابن حوقل منزلگاه‌های این مسیر عبارت‌اند از: «... از همدان به رامن هفت فرسخ، و از آنجا به بروجرد یازده فرسخ راه است از کرج {کرج ابودلف} و برج می‌گذرد...» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۰۳-۱۰۴). شریف ادریسی مسیر همدان به اصفهان را این گونه بیان داشته است: «... از همدان به رامن یازده فرسخ ... از رامن به بروجرد سی و سه فرسخ ... از بروجرد تا کرج {کرج ابودلف} سی فرسخ ... از کرج به برج سی و شش فرسخ ... و از برج به قریه خونيجان سی فرسخ و از خونيجان به اصفهان نود فرسخ است...» (ادریسی، ۱۹۸۹: ۶۷۵) (جدول ۱).

شکل ۵: موقعیت همدان در اقلیم چهارم از کتاب زینت‌المشتاق فی اختراق الافاق (قرن ششم هجری)، (ادریسی، ۱۳۸۸)

Fig 5: The location of the Hamadan in the fourth climate from the book "Nuzhat al-mushtāq fi ikhtirāq al-āfāq" (6th century AH), (Idrisi, 2009)

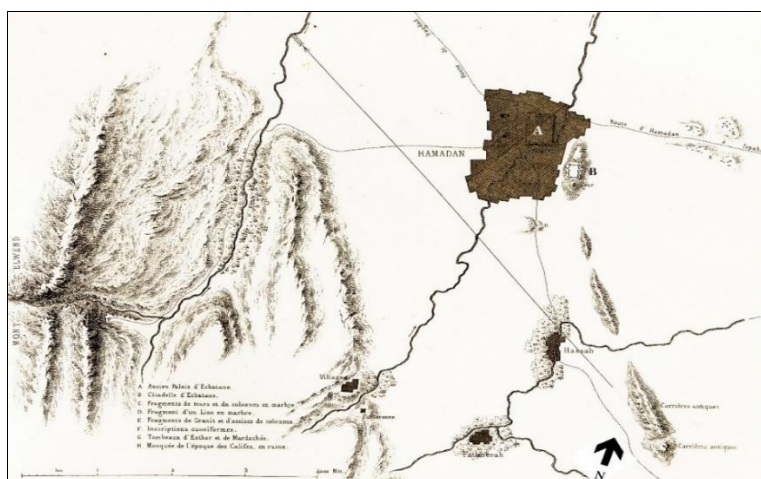

شکل ۶: نقشهٔ ایالت جبال و موقعیت شهرهای آن در قرن ششم هجری قمری، از کتاب عجایب المخلوقات (طوسی، ۱۳۸۲: ۲۸۱)

Fig 6: The map of the Jebel state and the location of its cities in the 6th century AH, from the book *Aja'ib al-Makhlukat wa Ghara'ib al-Mawjudat* (Tusi, 2003: 281)

اولیا چلبی (۱۳۱۴: ۳۴۶) که در اواسط دورهٔ صفوی از شهر همدان دیدن نموده، از چهار دروازهٔ آن به نام‌های دروازه قم، بیستون، درگزین و بغداد نام می‌برد که احتمالاً در آن زمان و پیش‌تر، از مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی همدان با مناطق مذکور، به‌شمار می‌آمد. در دورهٔ قاجاریه نیز با توجه به اشاره سیاحان خارجی، راه اصلی تهران به کربلا و بغداد (بغداد به تهران) از داخل دشت همدان عبور می‌کرده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۰۹؛ گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۳؛ کرزن، ۱۳۷۳ ج ۲: ۶۸۶). جیمز موریه (۱۳۸۶: ۳۰۹) در این دوره همدان را یکی از شاهراه‌های بازرگانی شمال برای تجارت با بغداد از طریق کرمانشاه برشمرده است. مسیر تجاری تبریز به اصفهان نیز با عبور از دشت همدان میسر بوده است. در نقشهٔ ترسیمی اوژن فلاندن (Flandin, 1851a: 24) از شهر همدان و حومه‌اش، به چهار مسیر ارتباطی اصلی این شهر با شهرهای مجاور و موقعیت مکانی آنها اشاره شده است که عبارت‌اند از: مسیر اصفهان، بغداد، بروجرد و تویسرکان (شکل ۷).

هاینریش بروکشن در خصوص راه‌های تجاری دشت همدان در دورهٔ قاجاریه آورده است: «همدان چون محل تلاقی چند راه تجاری بزرگ است، نسبت به اصفهان اهمیت بیشتری دارد، راه تجاری بغداد به تهران از همدان می‌گذرد، و راه دیگری نیز از آن به مرز ترکیه می‌پیوندد...» (بروکشن، ۱۳۶۷: ج ۲، ص ۳۲۶). به‌علت رونق رفت‌وآمد کاروان‌های بازرگانی به همدان، از آن به‌عنوان «مرکز انبار مال‌التجاره» و «انبار ایران» یاد شده است که هر کالا و هر کاروانی که قصد حرکت از این مسیرها را داشته، در آن اقامت می‌کرده است (جکسن، ۱۳۸۷: ۱۷۱؛ بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۸۹؛ زارعی، ۱۳۹۰: ۷۵). با توجه به اشاره سیاحان، در دورهٔ قاجاریه مایحتاج سایر ولایات و ایالت‌های مجاور از همدان تأمین می‌شده و این منطقه احتیاجی به تأمین مایحتاج خود از سایر مناطق به‌خصوص بغداد نداشته است (تاوانرینه، ۱۳۳۶: ۱۹۷). بارتولد به نقل از تومانسکی وضعیت بازار همدان در دورهٔ قاجاریه را این‌گونه توصیف می‌کند: «بازار وسیع و با رونق همدان از مال‌التجاره انگلیس - هند مملو است کاروان‌هایی که حامل مال‌التجاره مزبوره هستند از همدان به طهران و از طریق آوه به رشت می‌روند» (بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۸۹). با توجه به منابع برجای‌مانده از قرون نخستین اسلامی تا دورهٔ صفویان، همدان به لحاظ موقعیت جغرافیایی آن و نزدیکی به مرزهای عراق عرب محل عبور یکی از مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی به‌حساب می‌آمد. کلیه کالاهای صادراتی کشور به‌طرف بازارهای غرب، ابتدا به همدان حمل می‌شده و از طریق دو راه شمالی (سنندج - موصل - ماردین - ارفا - حلب) و غربی (کنگاور - قرمیسین - بغداد - موصل) و با عبور از کوه‌های زاگرس به سمت شمال، مرکز و جنوب عراق، به سایر نقاط منتقل می‌شده است (یغمایی و پورشعبانیان، ۱۳۹۳: ۴۰).

شکل ۷: نقشه ترسیم‌ی فلاندن و کُست از شهر همدان و مهم‌ترین مسیرهای منتهی به آن در سال ۱۸۴۰م. (Flandin, 1851: 24)
 Fig 7: Flanden and Coast's map of the Hamadan city and the most important routes leading to it in 1840 AD. (Flandin, 1851: 24)

جدول ۱: مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی دشت همدان بر اساس اشاره مورخان و جغرافی‌نویسان (نگارندگان، ۱۴۰۰)
 Table 1: The most important communication routes of the Hamadan plain according to historians and geographers (authors, 2021)

ردیف	مسیرهای ارتباطی	ابن خردادبه	اصطخری	ابن رسته	ابن حوقل	کاتب بغدادی	مقدسی	سمعی	یاقوت حموی	ابن خلکان	فاشانی	ابوالقاسم قزوینی	مستوفی همدانی	فضل‌الله نطنزی	معین‌الدین محمد ادرسی	ابوعبدالله
۱	مسیر همدان - حلوان	*	*	*	*		*					*			*	
۲	مسیر همدان - ری	*		*		*	*	*	*	*				*		
۳	مسیر همدان - قزوین		*												*	
۴	مسیر همدان - خوزستان		*											*	*	
۵	مسیر همدان - اصفهان				*									*	*	
۶	مسیر همدان - سلطانیه										*	*	*		*	

الگوی استقرار دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی دوران اسلامی نسبت به مسیر ارتباطی دشت همدان بنا بر شواهد برجای مانده، یکی از مهم‌ترین کانون‌های استقرار جوامع انسانی در دوره‌های مختلف پیش از تاریخی، تاریخی و به‌ویژه دوران اسلامی بوده است. طی چندین فصل بررسی باستان‌شناختی در طول سال‌های ۱۳۸۵ (محمدی‌فر و مترجم)، ۱۳۸۸ (مترجم و بلمکی)، ۱۳۹۱ (نظری‌ارشد) و ۱۳۹۴ (شعبانی) در حوزه مورد بررسی و معرفی تعداد قابل‌توجهی از محوطه‌های دوران اسلامی، به منظور تکمیل گزارش‌های بررسی باستان‌شناختی دشت

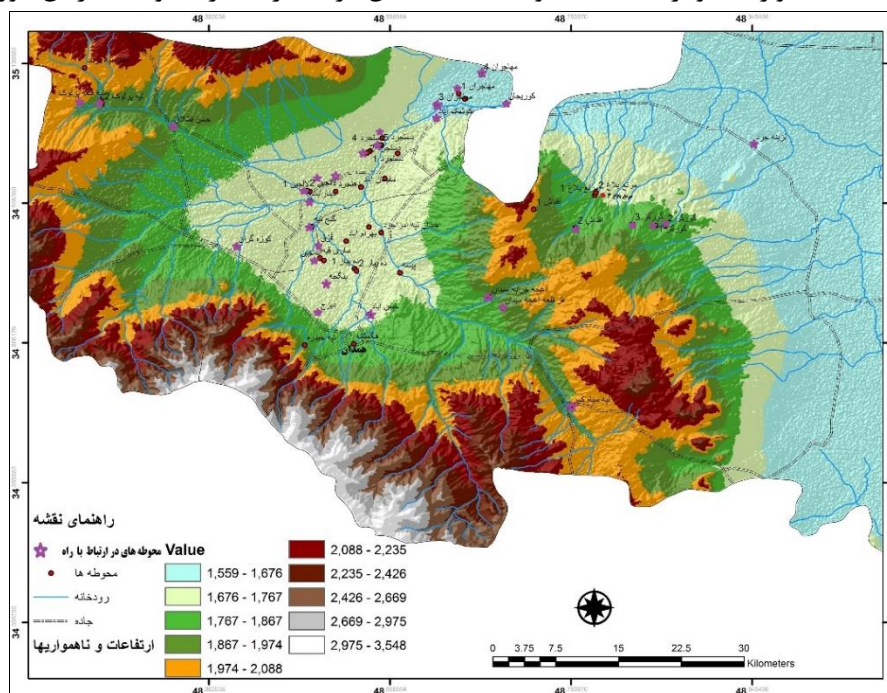
همدان، در تابستان ۱۳۹۹ مجدداً محوطه‌های معرفی شده مورد بازبینی قرار گرفتند (رضائی، ۱۴۰۱). در طول این بازبینی ۵۰ محوطه استقرار و ۸ بنای مذهبی به‌عنوان محوطه‌های اسلامی بازشناخته شدند. در این میان ۳ محوطه برای نخستین‌بار شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفت (شکل ۸). لازم به‌ذکر است که علی‌رغم اشاره متعدد متون تاریخی و جغرافیایی به فرهنگ و اجتماع پرننگ و پویای دشت همدان در دوران اسلامی، بسیاری از محوطه‌های استقرار تا به امروز به‌طور دقیق مورد مطالعه قرار نگرفته‌اند. آنچه از بررسی پراکنش محوطه‌های استقرار دوران اسلامی دشت همدان دیده می‌شود این است که بخش عمده‌ای از این استقرارهای منطقه در کنار شریان‌های مهم ارتباطی شرق به غرب و شمال‌غرب به جنوب قرار گرفته‌اند که با توجه به مدارک تاریخی و شواهد باستان‌شناسی به مهم‌ترین آنها پرداخته شده است. از جمله شواهد متقن قابل تاریخ‌گذاری در استقرارهای مورد بررسی می‌توان به طیف وسیعی از سفال‌های لعابدار با ویژگی‌های فنی رایج در سده‌های نخستین تا میانه دوران اسلامی اشاره کرد. عمده سفال‌های به‌دست آمده شامل گونه‌های سفالی تک‌رنگ، منقوش زیرلغابی و رولغابی با خمیره رُسی و شبه‌چینی است. از شاخص‌ترین آثار سفالی این حوزه جغرافیایی می‌توان به ظروف ابریقی، بشقابی و کاسه‌ای شکل با لعاب قلیایی و سربی تک‌رنگ خمیره رُسی و شبه‌چینی، ظروف موسوم به آبی سفید رایج در سده‌های میانی اسلامی، سفال سایه‌نما، گونه قلم‌مشکی زیرلعاب فیروزه‌ای و سفال موسوم به سبک سلطان‌آباد اشاره کرد. در این بین، متداول‌ترین گونه سفالی به‌دست آمده از بیشتر محوطه‌های دشت همدان مربوط به سفال نقش‌کنده در گلابه (اسگرافیاتو) با خمیره رُسی به رنگ قرمز است. سفال نقش‌کنده در گلابه، رایج‌ترین گونه سفالی سده‌های ۷-۴ ه.ق. جغرافیای همدان بوده که دارای ویژگی‌های محلی است. از نظر شکل، مضامین نقوش (هم‌چون دوایر مارپیچی و خطوط زیگزاگی و هاشوری در بخش لبه ظروف) و روش‌های لعاب‌دهی از تنوع قابل توجه‌ای برخوردار بوده و دارای وجوه اشتراک فنی و هنری با سفال‌های دیگر مناطق هم‌عصر به‌ویژه حوزه جغرافیایی - فرهنگی غرب و شمال‌غرب ایران است (رضائی و زارعی، ۱۴۰۲). از دیگر آثار قابل تاریخ‌گذاری در کنار یافته‌های سفالی، می‌توان به آثار معماری و تزئینات وابسته به آن اشاره کرد. در تعدادی از استقرارهای شاخص در ارتباط با راه، حجم گسترده‌ای از آثار معماری به صورت برج‌های و پراکنده به‌دست آمده است. عمده آثار معماری مورد مطالعه از این مکان‌ها شامل مصالحی هم‌چون سنگ (به‌صورت قلو، لاشه و سنگ تراشیده شده)، آجر و کاشی است. در تعدادی از استقرارهای مورد مطالعه از آجر (با حجم گسترده) به‌عنوان مصالح اصلی در کالبد و ساختار اصلی بناها استفاده شده است. ملات به‌کار رفته در بین سنگ‌ها مخلوطی از شن ریز، خاک رُس و آهک است. آجرهای مربع به رنگ‌های قرمز، نخودی و طیف‌های متمایل به قهوه‌ای به ابعاد ۲۴×۲۴×۵-۶؛ ۲۲×۲۲×۵؛ ۲۱×۲۱×۵؛ ۱۹×۱۹×۵؛ ۱۹/۵×۱۹/۵×۵ و ۱۸×۱۸×۵ سانتی‌متر، از چندین محوطه به‌دست آمده است. در این میان، آجرهای با ابعاد ۲۲×۲۲×۵ سانتی‌متر و ۲۱×۲۱×۵ سانتی‌متر شبیه به نمونه‌های رایج در قرون ششم تا هشتم هجری قمری (ویلبر، ۱۳۶۵: ۵۱)، از فراوانی بیشتری برخوردارند. عمده مصالح سنگی به‌جای مانده از این استقرارها، به‌شکل لاشه و قلوه‌سنگ‌های آهکی به رنگ سفید، شیری و نخودی است که در ابعاد کوچک و بزرگ به‌عنوان پی سازه و در نمونه‌هایی به عنوان سازه اصلی بنا به‌کار رفته است. هم‌چنین در میان بقایای معماری، اشکال مختلفی از هنر کاشی‌کاری متعلق به تزئینات بدنه داخلی و بیرونی ابنیه سده‌های میانی دوران اسلامی به‌دست آمده است. کاشی‌های شناسایی شده با توجه به فن ساخت و تزئین، شامل انواع کاشی زرین‌فام، منقوش لعابی، لاجوردینه و خشتی است که عموماً بین قرن ششم تا هشتم هجری قمری قابل تاریخ‌گذاری است. محوطه‌های بوزنجر (شکل ۹)، آنداجین، قُرُق (شکل ۱۲)، زینوآباد (شکل ۱۱)، تپه قلعه دربند (شکل ۱۳)، مرتع‌بلاغ (شکل ۱۴) و تپه قلعه دربند، از جمله استقرارهایی است که در کنار آثار سفالی شاخص دوران اسلامی، طیف گسترده‌ای از آثار معماری به‌همراه تزئینات وابسته به آن را می‌توان شاهد بود. دسته دیگر از ابنیه در ارتباط با راه،

متعلق به قلاع نظامی است. آنچه بر اساس نمونه‌های مشابه از قزقلعه در مناطق مختلف فلات ایران به‌خصوص در مناطق شمالی آن در دوران اسلامی (عموماً در دوره سلاجقه و خوارزمشاهیان) دیده می‌شود، این قلاع سنگی در بالای مناطق مرتفع کوهستانی و صخره‌های صعب‌العبور بر سر مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی و با مقاصد مختلف (از جمله امنیتی - مذهبی) ایجاد شده‌اند. در بنای قز قلعه سرخ‌آباد، عمده مصالح به‌صورت لاشه‌سنگ‌های تراشیده آهنکی و شیستی است که در ابعاد کوچک و بزرگ در سازه بنا به‌کار گرفته شده است. امروزه از این محوطه چندین فضا شامل اتاق‌های مربع و مستطیل شکل با چندین ورودی در طرفین آن با طاق‌های گهواره‌ای و ضربی شکل، فضای انباری‌مانند و هم‌چنین چندین فضا با درگاه قوس‌جناغی که در یک نمونه با مقرنس‌های سنگی تزئین شده قابل مشاهده است. در این بنا وجود سنت‌های معماری دوره ایلخانی در محوطه‌های غربی ایران دیده می‌شود. ایجاد مقرنس سنگی در بالای درگاه ورودی این مجموعه، مشابه مقرنس محراب‌های سنگی معبد ایلخانی داش‌کسن زنجان، احتمالاً از جمله این ارتباطات فرهنگی است.

عموماً منظور از جاده اصلی، یک شریان طبیعی است که به‌عنوان معبر به صورت معنادار مورد استفاده ساکنان منطقه قرار می‌گیرد و سهل‌ترین و طبیعی‌ترین راه برای گذر محسوب می‌شود که با استفاده مداوم از آن برای ارتباطات و حمل و نقل به عارضه‌های فرهنگی تبدیل می‌شود. لازم به‌ذکر است آنچه در اینجا به‌عنوان مسیر ارتباطی مطرح است، علاوه بر مسیر امروزی که بر اساس مسیرهای ارتباطی قدیمی ایجاد شده‌اند، راهی است که با توجه به وضعیت زیست‌محیطی منطقه در ادوار گذشته شکل گرفته است. نزدیکی محوطه‌های استقرار به راه‌های ارتباطی، یک عامل مهم در حفظ و بقای آن‌هاست. نزدیکی یک استقرار به مسیر ارتباطی و ارتباط بیشتر با دیگر استقرارها، موجبات شکل‌گیری تجارت، بازرگانی و توسعه منطقه خواهد شد. با توجه به شرایط توپوگرافی و مطالعات قوم باستان‌شناسی صورت گرفته در منطقه زاگرس، می‌توان عنوان کرد بیشتر راه‌هایی که امروزه مورد استفاده قرار می‌گیرند، همان راه‌هایی است که در گذشته استفاده می‌شده‌اند (Goff, 1971: 150). پس می‌توان این مطلب را در مورد مسیرهای عبوری از دشت همدان نیز صادق دانست و احتمالاً راه‌های جدید را همان راه‌های مورد استفاده در ادوار مختلف اسلامی دانست.

با توجه به پراکندگی محوطه‌های اسلامی، دو راه شامل «راه اصلی و یا درجه یک» و یا «راه فرعی یا درجه دو» مورد بررسی قرار گرفته است. در واقع راه اصلی همان راهی است که شهرهای ایالت جبال را به هم وصل می‌کند. به‌عنوان مثال راهی که از همدان به ساوه و سپس به ری می‌رسد و یا راهی که از حُلوان به قرماسین و از آنجا به کنگاور، اسدآباد و همدان می‌رسید و هم‌چنین راهی که از سلطانیه به سمت دشت کبودرآهنگ و همدان در جریان بوده است. در حال حاضر شواهدی از بقایای به‌جای مانده از منزلگاه‌ها، بناهای نظامی و استقرارهای دوران اسلامی منطقه بر سر این مسیرها دیده می‌شود. قطعاً این راه‌ها (راه اصلی یا درجه یک) در دوران اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند؛ به اهمیت این مسیرها و ذکر مسافت‌های آن بین منازل در متون جغرافیایی دوران اسلامی به‌طور دقیق اشاره شده است. راه فرعی در واقع همان راهی است که در مناطق کوهستانی و در میان کوه‌ها و دره‌ها کشیده شده و دسترسی میان محوطه‌ها و استقرارها را تا راه اصلی به وجود می‌آورد. در واقع ماهیت کوهستانی بخش‌های وسیعی از فلات ایران ایجاب می‌کند که بسیاری از مسیرها با عبور از میان رشته کوه‌ها میسر باشد، از این نظر عبور مسیرهای اصلی و فرعی در حاشیه کوهستان‌ها و دره‌ها امری بدیهی است. این راه‌ها شامل راه‌های خاکی امروزی (مالرو) هستند که در مسیر روستاها و آبادی‌های اطراف این حوزه قرار گرفته‌اند. از جمله این راه‌ها می‌توان به مسیری که از نواحی شمال‌غربی به سمت قروه سنندج در جریان بوده و از استقرارهایی هم‌چون حسن قشلاق، تپه قلعه پرلوک (شکل ۱۳) و قلعه تپه دربند عبور می‌کرده است، اشاره کرد. مسیر فرعی دیگر، جاده‌ای بوده که با گذر از

بخش غربی شهر همدان و با عبور از دره عباس‌آباد و تاریک‌دره به سمت دشت توپسرکان در جریان بوده و از مناطقی هم‌چون شهرستانه، وردآورد و رودآورد می‌گذشته است (شکل ۸). چنانچه محوطه‌ای در دو راه قرار گرفته شده باشد، ملاک طبقه‌بندی نزدیک‌ترین راه به محوطه خواهد بود. به‌نظر می‌رسد هر دو نوع راه (راه اصلی و راه فرعی) در گذشته نیز با توجه به ناهمواری‌ها و ارتفاعات محدوده دشت همدان، از مسیرهای رفت و آمد در آن دوران بوده است.

شکل ۸: موقعیت استقرارهای دوران اسلامی حوزه جغرافیایی - فرهنگی دشت همدان (نگارندگان، ۱۴۰۰)

Fig 7: The location of the settlements of the Islamic era in the geographical-cultural area of the Hamedan plain (authors, 2021)

شکل ۹: موقعیت جغرافیایی و وضعیت مجموعه آثار به‌دست آمده از بوزنجر در بر سر مسیر همدان به ری (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲ ب)

Fig9: Geographical location and condition of the collection of works obtained from Bozanjerd site on the Hamedan to Rey Road (Rezaei et al., 2023 B)

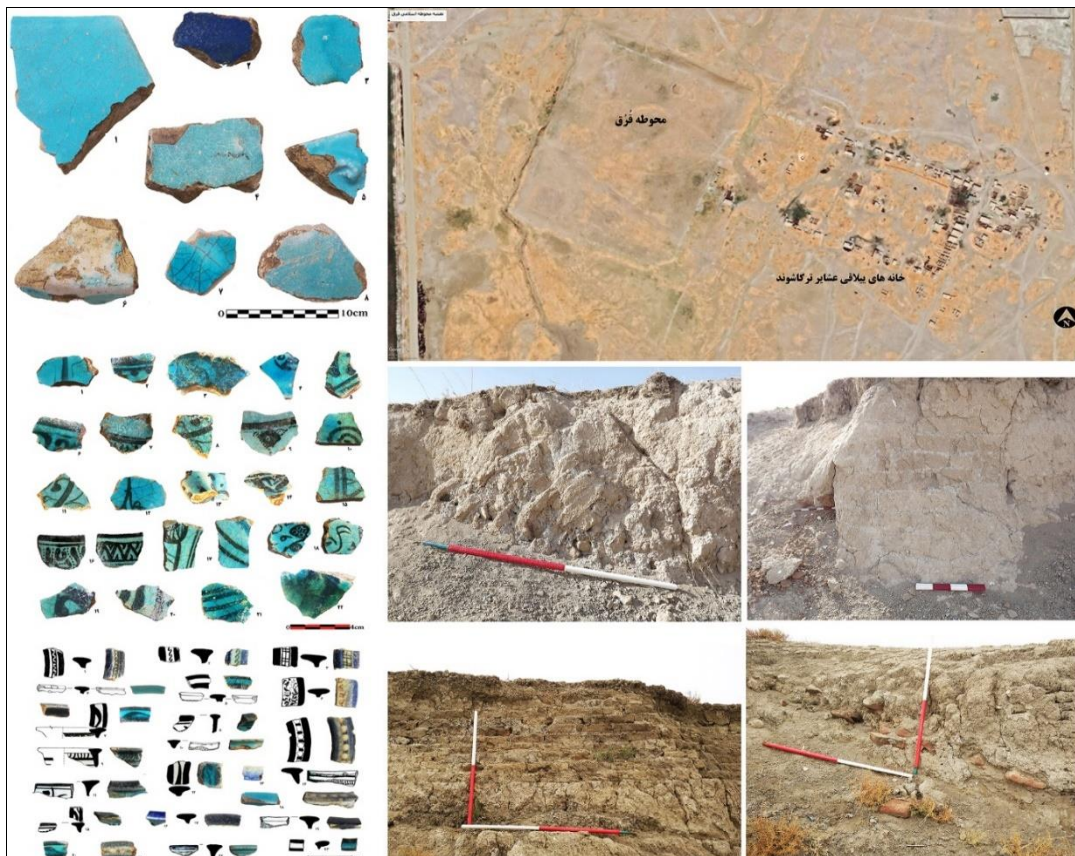
شکل ۱۰: نمایی از موقعیت جغرافیایی و وضعیت معماری قز قلعه سرخ‌آباد بر سر مسیر همدان به ری (نگارندگان، ۱۳۹۹)

Fig10: A view of the geographical location and the architectural condition of the Qaz Castle of Sorkh Abad on the Hamedan to Rey Road (Authors, 2020)

شکل ۱۱: موقعیت جغرافیایی و وضعیت مجموعه آثار به‌دست آمده از منزلگاه زینوآباد بر سر مسیر همدان به سلطانیه (نگارندگان، ۱۳۹۹)

Fig11: Geographical location and condition of the collection of works obtained from the Zino-Abad site on the Hamedan to Soltanieh road (authors, 2020)

شکل ۱۲: موقعیت جغرافیایی و وضعیت مجموعه آثار به دست آمده از قُرق بر سر مسیر همدان به سلطانیه (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲ الف)
 Fig12: The geographical location and the condition of the collection of works obtained from the Qoroq site on the Hamedan to Soltanieh road (Rezaei et al., 2023 A)

شکل ۱۳: موقعیت قلعه تپهٔ پرلوک بر سر مسیر همدان به قره (نگارندگان، ۱۳۹۹)

Fig13: The location of Parlok hill castle on the Hamadan to Qorveh road (authors, 2020)

شکل ۱۴: بنای مرتع بلاغ بر سر مسیر جادهٔ همدان به ری و ساختار تدافعی آن (نگارندگان، ۱۳۹۹)

Fig14: The Marta Bolagh building on the Hamedan-Rey Road and its defensive structure (Authors, 2020)

در اینجا عمده استقرارهای مورد مطالعه در ارتباط با مسیرهای ارتباطی متعلق به سده‌های میانی است و تنها چند محوطه از سده‌های نخستین اسلامی شناسایی شده است. لازم به ذکر است که عمده اطلاعات به دست آمده در خصوص موقعیت، فواصل و ویژگی‌های طبیعی و فرهنگی جای‌نام‌ها و منزلگاه‌های قرون اولیه دوران اسلامی، مربوط به اشاره منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی است که امروزه شواهدی از این استقرارگاه‌ها در سطح دشت همدان نیز به جای مانده است. جهت مشخص شدن راه‌های اصلی و فرعی نسبت به استقرارهای مورد مطالعه دشت همدان، محوطه‌ها به ۴ گروه تقسیم شده‌اند. گروه اول محوطه‌های با فاصله کمتر از ۵۰۰ متر که شامل ۲۳ محوطه معادل ۴۶ درصد از کل محوطه‌هاست. گروه دوم محوطه‌هایی با فاصله ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ متر که شامل ۱۱ محوطه معادل ۲۲ درصد. گروه سوم با فاصله ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰ متر شامل ۸ محوطه معادل ۱۶ درصد و گروه چهارم با فاصله بیش از ۲۰۰۰ متر نیز شامل ۸ محوطه معادل ۱۶ درصد از کل محوطه‌هاست. مسیرهای پیشنهاد شده‌ای که در نقشه با رنگ قرمز نمایش داده شده (شکل ۸) هم اکنون نیز مورد استفاده اهالی قرار دارد اما درجه اهمیت آن‌ها نسبت به راه‌های امروزی پایین‌تر است.

از آنجایی که عمده استقرارهای مورد مطالعه در کنار و یا در نزدیکی مسیرهای اصلی و فرعی امروزی قرار گرفته‌اند، می‌توان از این راه‌ها به عنوان مسیرهای پیشنهادی که در گذشته نیز مورد توجه بوده‌اند، نام برد. در اینجا الگوی پراکنش تعدادی از استقرارها مبین آن است که مسیرهای دیگری جدای از مسیرهای شناخته شده امروزی جهت ارتباط بین مراکز فرهنگی مورد توجه بوده که با لحاظ مختصات جغرافیایی با راه‌های امروزی متفاوت است. در واقع این مسیرها نزدیک‌ترین راه جهت برقراری ارتباط بین دو منزلگاه را شامل می‌شده است. به عنوان مثال راهی که بین همدان و منزلگاه بوزنجد برقرار بوده و از آن به عنوان جاده خراسان بزرگ یاد شده است. با توجه به شواهد تاریخی و بررسی‌های باستان‌شناسی مسیری که این دو مکان را به هم متصل می‌کرده، مسیر قدیم همدان - قهاوند بوده است که امروزه به دلیل وجود چین‌خوردگی‌های منطقه و گردنه‌های پیچ در پیچ هم‌چون گذشته مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. مسیر پیشنهادی دیگر، راهی است که به مناطق غربی فلات ایران در جریان بوده و در منابع از آن به عنوان مسیر همدان - حُلوان یاد شده است. این مسیر در منابع به دو صورت نگاشته است. یک مسیر آن با گذر از همدان، قریه عسل و قریه رباط پیش از رسیدن به گردنه اسدآباد از کنار روستای چوتاش به سمت روستاهای خنداب، ده‌بزان (دهگلان)، وندرآباد و سایر مراکز غربی کشور در جریان بوده است؛ راه دیگر از همین مسیر، با عبور از گردنه و شهر اسدآباد به شهرهای غربی کشور متصل می‌شده است. بر اساس اطلاعات موجود مشخص می‌شود که تعداد ۳۴ محوطه، معادل ۶۸ درصد از کل محوطه‌ها در فاصله کمتر از یک کیلومتری راه‌های ارتباطی ایجاد شده است که به عنوان استقرارهای در ارتباط با مبادلات تجاری، سیاسی و فرهنگی شناخته می‌شود. در اینجا مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی پیشنهادی که شواهدی محکم در خصوص عبور آن‌ها از دشت همدان در سده‌های نخستین و میانی دوران اسلامی دیده می‌شود، به شرح زیر است:

۱- مسیر همدان به سلطانیه: بنا بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی این مسیر اصلی از مناطقی هم‌چون محوطه ینگجه، آنداجین (رضائی و محمدی، ۱۳۹۹)، قُرُق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲ الف)، گنج‌تپه، لالجین، مهاجران و زینوآباد (شعبانی و محمدی، ۱۳۹۵: ۱۳۵-۱۵۰) در دشت همدان عبور کرده و وارد دشت کبودرآهنگ شده و از آنجا نیز با عبور از شیرین‌سو وارد استان زنجان می‌شده است. به این مسیر جغرافی‌نویسان و مورخان هم‌چون عبدالله شریف ادریسی، حمدالله مستوفی، ابوالقاسم قاشانی و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی اشاره کرده‌اند.

۲- مسیر همدان به قزوین: با عبور از مسیر امروزی بزرگراه همدان - رزن و با گذر از مناطقی هم‌چون گراچقا، ده‌پباز، جورقان، امزاجرد و کوریجان، در ادامه وارد قروه درجزین و روستای فارس‌سیجین دشت رزن می‌شد و

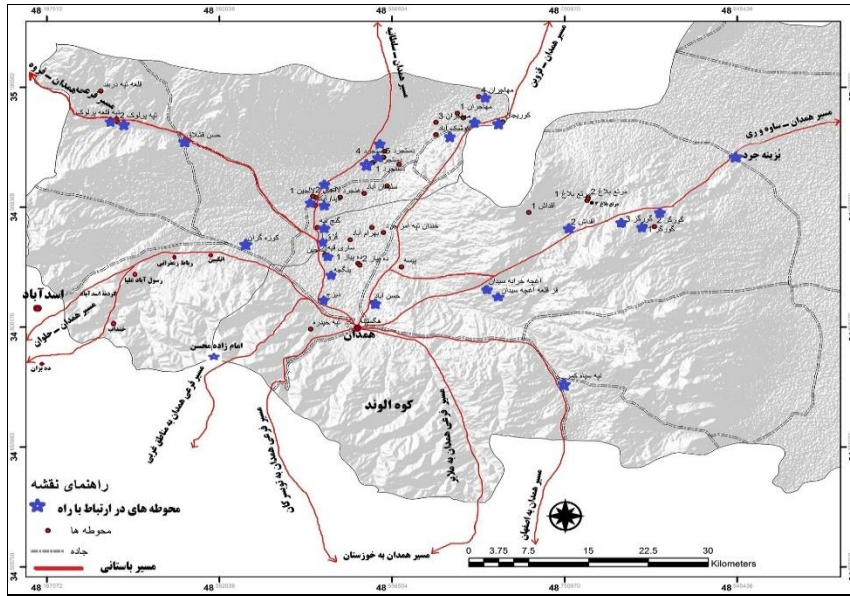
سپس از آنجا به آوج و خرقان می‌رسید. شواهدی از این مسیر در کتب جغرافیایی ابن خردادبه، اصطخری و ادیسی دیده می‌شود.

۳- مسیر همدان - ری (جاده خراسان بزرگ): این مسیر یکی از مهم‌ترین شریان‌های ارتباطی شرق به غرب فلات ایران به‌شمار می‌آمده که با پیمودن بخش شرقی شهر همدان و با عبور از مناطقی هم‌چون شورین، قرقلعه سرخ‌آباد، باغچه سیدان، مرتع بلاغ، گورگز و بزینه‌جرد، وارد کمیجان استان مرکزی می‌شده است. احتمالاً خروجی دیگر این مسیر از مرکز همدان (از جهت شمال شرق شهر) به سمت شهر امروزی جورقان بوده است. این مسیر، همان جاده بغداد به خراسان به‌شمار می‌آمد؛ جغرافی‌نویسانی هم‌چون ابن خردادبه و ابن‌رسته به مهم‌ترین منزلگاه‌های آن و مسافت بین آنها اشاره کرده‌اند. لازم به ذکر است که عمده ارتباطات سیاسی، تجاری و فرهنگی غرب به شرق از طریق همین مسیر صورت می‌گرفته و احتمالاً همان مسیر جاده خراسان بزرگ بوده است که بارها در متون تاریخی به آن اشاره شده است. این مسیر با عبور از بخش غربی دشت همدان (راه غربی) نیز وارد دشت اسدآباد و از آنجا به سمت کنگاور در جریان بوده است.

۴- مسیر همدان به اصفهان: با عبور از مکان‌هایی هم‌چون منگاو، ازندریان و جوکار، به ملایر می‌رسیده و از آنجا وارد بروجرد و استان مرکزی (کرج ابودلف / آستانه) می‌شده است. شواهد این مسیر در نوشته‌های ابن-خردادبه و ادیسی به‌جای مانده است.

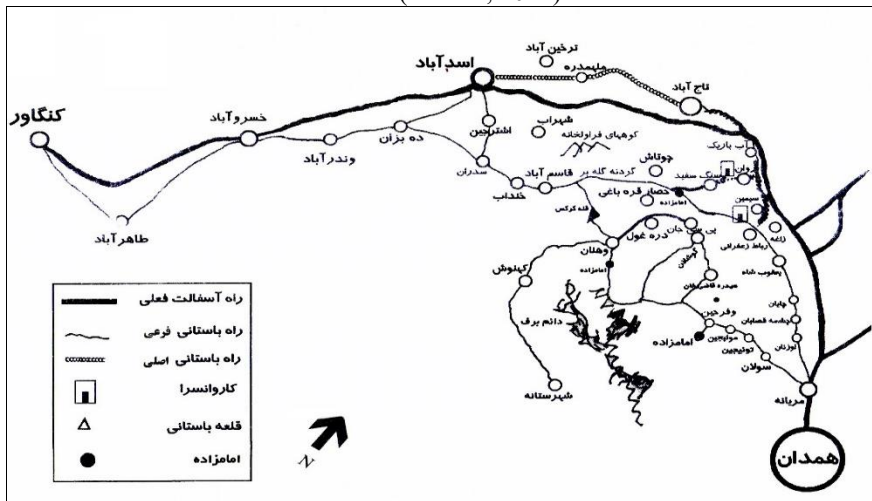
۵- مسیر همدان به خوزستان: بنا بر شواهد تاریخی این مسیر با عبور از کوهستان الوند به سمت جنوب میسر بوده است. شاخص‌ترین جای‌نامی که در فاصله ۷ فرسخی جنوب همدان و بر سر این مسیر قرار داشته، رودآور {رودآور} بوده که در بیشتر منابع کهنی که از همدان یاد کرده‌اند، به آن اشاره شده است. بنابر شواهد متقن این جای‌نام را می‌توان در حوالی شهر تویسرکان فعلی جای‌یابی کرد (تفضلی و اسدیگی، ۱۳۹۰). برای این مسیر دو راه پیشنهاد می‌شود؛ راه نخست همان راه (راه فرعی) گنج‌نامه به تویسرکان بوده که از بخش غربی کوهستان الوند از شهرستانه، رودآور و اُشتران به رودآور ختم می‌شده است (شکل ۱۵). راه دوم نیز راهی بوده که از بخش شرقی الوند از مناطقی هم‌چون اُبرو، ارزانفود و علی‌آباد دمع به رودآور منتهی می‌شده است؛ از رودآور نیز به سمت فرسفج، فیروزان، نهاوند و بروجرد در جریان بوده است. منزلگاه‌ها و دیه‌های این مسیر نیز در کتب جغرافی‌نویسانی هم‌چون اصطخری و ادیسی دیده می‌شود.

۶- مسیر همدان به حلوان (ادامه جاده خراسان بزرگ به نواحی غربی): این مسیر نیز یکی از مهم‌ترین شریان‌های مواصلاتی شرق به غرب بوده که خوشبختانه شواهد محکمی مبنی بر مسیر یابی آن در متون تاریخی و جغرافیایی برجای مانده است. بخشی از این مسیر تا حدودی با جاده امروزی همدان - کرمانشاه قابل انطباق است. این مسیر بعد از خروج از شمال شهر همدان و ورود به دشت بهار از پشت گردنه اسدآباد و از مناطقی از قبیل قریه عسل (انگبین)، روستای زعفرانیه، رباط، روان، گردنه همدان، خنداد (خنداب)، اسدآباد، ده بزبان (دهگلان)، وندرآباد، خسروآباد و کنگاور عبور می‌کرده و در ادامه به نواحی غربی کشور ختم می‌شد (شکل ۱۵). لازم به ذکر است که این مسیر همان ادامه جاده خراسان بزرگ در منطقه است که از بخش‌های شرقی وارد دشت همدان می‌شد و از طریق مناطق مذکور به بخش‌های غربی کشور متصل می‌شد (شکل ۱۶).

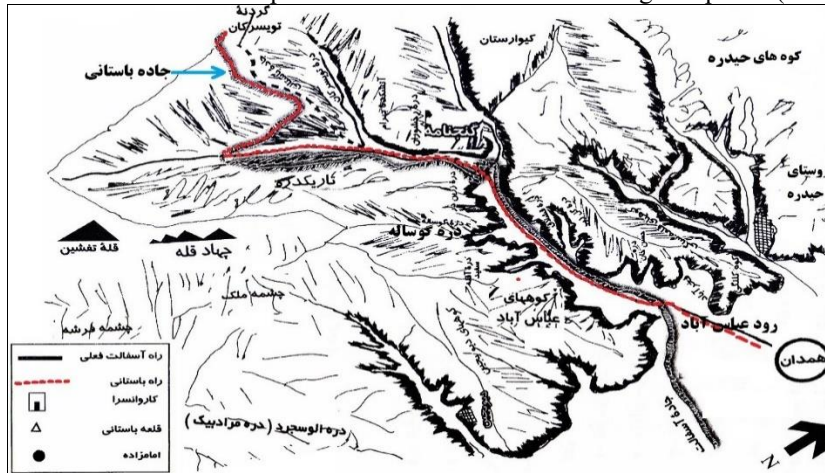
شکل ۱۵: موقعیت محوطه‌های اسلامی دشت همدان نسبت به مسیرهای ارتباطی اصلی و فرعی (نگارندگان، ۱۴۰۰)

Fig15: The location of Islamic sites in the Hamadan plain in relation to the main and secondary communication routes (authors, 2021)

شکل ۱۶. مسیرهای باستانی دشت همدان به سمت دشت اسداباد و کنگاور (جهانپور، ۱۳۹۱: ۱۲۲)

Fig 16. Ancient routes from the Hamedan plain towards Asad-Abad and Kangavar plains (Jahanpour, 2012: 122)

شکل ۱۷. مسیر باستانی و فرعی دشت همدان به سمت دشت تویسرکان (گروسین، ۱۳۸۳: ۹)

Fig 17. The ancient and secondary route from the Hamadan plain to the Tuyserkan plain (Grosin, 2004: 9)

بررسی اوضاع فرهنگی دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی دوران اسلامی

از وضعیت فرهنگی همدان در سده‌های اولیه اسلامی، اطلاعات نسبتاً اندکی در میان منابعی که از این حوزه جغرافیایی یاد کرده‌اند، به‌جای مانده است. عمده اطلاعات ما از اوضاع تاریخی این منطقه مربوط به قرن هفتم و پس از آن است. همدان در دوره آل بویه و آل زیار یکی از مناطق تأثیرگذار این دولت به‌شمار می‌آمد. تعدادی از حاکمان این دولت برای مدتی در آن بر تخت پادشاهی نشستند. با این حال بنا به نوشته مقدسی: «...همدان در عهد آل بویه آباد نبوده، بلکه ری بهتر و پر جمعیت‌تر و آبادتر از آن بوده است. مردمانش آن را رها کرده، دانشمندانش کاهش یافته‌اند» (مقدسی، ۱۳۶۱ ج ۲: ۵۸۶). قرن چهارم هجری با شکل‌گیری خاندان علوی و گسترش دودمان آنان در همدان همراه بوده است (راوندی، ۱۳۸۶: ۴۵) که چندصد سال (از قرن سوم هجری تا حمله مغول به همدان ۶۱۸ ه.ق.) بر شهر همدان حکمرانی کردند. از وقایع سیاسی مهم نیمه نخست قرن پنجم هجری (در سال‌های ۴۲۰ و ۴۳۰ ه.ق.) حمله چندین باره غزها به همدان و تصرف آنجا بوده است (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳ ج ۱۳: ۵۶۳۰؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۲۵۳). به هر صورت، پیروزی غزها در ایران، موجب درهم شکسته شدن مقاومت غزنویان و آل بویه شد و این امر، پای تعداد زیادی از ترکمان‌های آسیای میانه را به ایران باز کرد. در پی همین امر است که کم‌کم شاهد نفوذ و گسترش فرهنگ و هنر مردمان شرق در بخش‌های مختلف فلات ایران به‌ویژه دشت همدان هستیم. به عبارتی دیگر، نفوذ و تلفیق زبانی اقوام جدیدی که بر این منطقه استیلا یافتند، غیرقابل انکار است.

با توجه به تحقیقات زبان‌شناسی، با شروع تسلط ترکان بر همه ولایات ایران از قرن پنجم و ششم هجری، زبان رسمی حوزه جغرافیایی - فرهنگی همدان نیز تحت تأثیر اقوام مهاجم قرار گرفت. از جمله این‌ها می‌توان به زبان ترکی غزنویان و سلاجقه که ریشه در زبان ترکی آسیای مرکزی داشته، اشاره کرد (اذکابی، ۱۳۸۵: ۳۳ و ۴۵). با شکل‌گیری و افزایش تجارت و همچنین لشکرکشی‌های متعدد اقوام نوظهور، شاهد شکل‌گیری فرهنگی‌های جدیدی هستیم که پیش‌تر در منطقه دیده نشده است. نقش اشاعه فرقه‌های مذهبی از طریق شریان‌های ارتباطی اصلی را هم نباید نادیده گرفت. آنچه در متون تاریخی به‌وضوح دیده می‌شود، با روی کار آمدن دولت غزنویان و بعدها دولت سلجوقیان و ایلخانان مغول، گرایش‌های مذهبی متفاوتی در این منطقه و مناطق هم‌جوار دیده شد. از سده‌های نخستین تا میانه اسلامی انواع فرقه‌های مذهبی هم‌چون اهل حدیث، صوفیان ثوری (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۹۱)، خرمیه/خرمیان محمره (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۴۷؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۱۹۲؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۷۵؛ خانجی، ۱۳۲۵: ۱، ص ۲۹۰؛ خوافی، ۱۳۸۶: ۱، ص ۳۲۷؛ ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۶۱۱-۶۱۰)، معتزله، مشبهه (مستوفی‌قزوینی، ۱۳۳۶: ۷۹) سبعیه، تصوف (سمعانی، ۱۹۶۲: ۲، ص ۳۵۶؛ ابن‌خلکان، ۱۹۹۴: ۷، ص ۷۹) و رافضی (چلبی، ۱۳۱۴: ۳۴۹) در میان مردمان این حوزه جغرافیایی - فرهنگی رواج فراوان داشته است. بخشی از این فرقه‌ها و ادیان ریشه در فرهنگ کهن مردمان خاور دور و آسیای مرکزی داشته که با ورود اقوام نوظهور ترک‌نژاد به فلات ایران و به‌خصوص نواحی غربی آن (از جمله دشت همدان)، باعث شکل‌گیری فرقه مذهبی جدید (در قالب فرقه‌های تصوف و ... که ریشه در فرهنگ آسیای مرکزی داشته است) (کیانی، ۱۳۶۹: ۴۰) با توجه به وضعیت اجتماعی زمانه و پیشینه فرهنگ بومی و مذهبی مردمان منطقه شد. همین گوناگونی فرقه‌های مذهبی بارها باعث ایجاد نزاع در میان مردم همدان بوده است. از جمله این موارد می‌توان به اختلافات و تعصباتی که بین فرقه‌های حنفی و شافعی در جغرافیای همدان وجود داشته اشاره کرد که تعدادی از آن‌ها در مسجد جامع همدان به وقوع پیوست و باعث آتش‌سوزی و تخریب بخشی از این بنا در قرن ششم هجری شد (راوندی، ۱۳۸۶: ۱۸ و ۳۸۶).

در دوره سلجوقی و خوارزمشاهی با توجه به رواج و گسترش فرقه اسماعیلیه و به‌تبع آن با شکل‌گیری تعصبات مذهبی و ملی در میان پیروان و رهبران این فرقه با اقوام متهاجم مغول سبب نزاع‌های متعدد میان آن‌ها

شد؛ در نتیجه همین امر، در مناطق راهبردی و بر سر مهم‌ترین شریان‌های ارتباطی شاهد ساخت قلاع کوهستانی با نام قز قلعه هستیم؛ از جمله آن می‌توان به بنای قزقلعه سرخ‌آباد (شکل ۱۰) و بنای تدافعی مرتع‌بلاغ (شکل ۱۴) اشاره کرد که بر سر مسیر اصلی همدان به ری (جاده خراسان بزرگ) قرار گرفته است.

به جهت سهولت دسترسی به مرزهای عراق عرب از طریق مسیرهای ارتباطی همدان، این حوزه جغرافیایی - فرهنگی بین سال‌های ۶۵۶-۶۵۴ ه.ق. به‌عنوان پایگاه نظامی و تدارکاتی به جهت برپایی اردو و حمله به بغداد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. طبق اشاره اسناد تاریخی، در دوره استیلای مغولان بر مناطق غربی کشور، صحرای‌النگ {مرغزار} خانه‌آباد {جانم‌آباد} همدان یکی از ناحیت‌های غربی دشت همدان امروزی به‌شمار می‌آمده که در آن زمان از حدود کردستان محسوب می‌شده است. هولاکو قبل از حمله به بغداد وارد این مرغزار در همدان شد و در آن جا به تجهیز لشکر مشغول شد (جوینی، ۱۳۹۱: ۸۰۶ و ۹۶۱؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۹۹۴-۹۹۳؛ تاریخ شاهی قراخانیان، ۱۳۵۵: ۱۰۱؛ خواندامیر، ۱۳۳۳: ج ۲، ص ۳۳۹). آنچه مشخص است این اردو در حوالی روستای تاج‌آباد فعلی بوده است که در متون تاریخی با عنوان منطقه «سیاه‌کوه» آمده است (جوینی، ۱۳۹۱: ۷۹۹ و ۹۶۱-۹۶۲؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۶۶).

تحلیل

با توجه به توصیفات تاریخی و جغرافیایی و نیز شواهد برجای‌مانده، می‌توان دریافت که در طول دوران اسلامی و پیش از آن، دشت همدان در منطقه کوهستان جایگاه راهبردی (با توجه به قرار گرفتن در مرکز اقلیم جبال) داشته است. عامل راه مهم‌ترین عنصر در حیات این حوزه جغرافیایی - فرهنگی در ادوار مختلف به‌شمار می‌آید؛ بدین صورت که در طول دوران تاریخی و اسلامی، شاهراه خراسان مهم‌ترین مسیر ارتباطی این منطقه به سایر نقاط محسوب می‌شده است که از طریق آن کلیه مبادلات بازرگانی و فرهنگی با مناطق هم‌جوار (از ری به حُلوان) صورت می‌گرفت. در اینجا آنچه مسلم است، بخش عمده‌ای از حیات اقتصادی و اجتماعی غرب کشور و به تبع آن دشت همدان تحت تأثیر این مسیر ارتباطی شکل گرفته بود. بخش اعظمی از تجارت محصولات کشاورزی و اجناسی هم‌چون ظروف سفالی، منسوجات، آثار فلزی و تزئینات وابسته به معماری، از شرق به غرب فلات ایران و بالعکس و نیز شمال‌غرب به جنوب و جنوب‌غرب، با عبور از مسیرهای مواصلاتی این منطقه امکان‌پذیر بوده است. در حال حاضر شواهد این مسیرها در سطح منطقه برجای مانده و یا در منابع مکتوب به آن‌ها اشاره شده است. حضور بازرگانان عجم و غیرعجم در سطح منطقه از جمله این موارد است که به تجارت کالاهای مختلف می‌پرداختند. آنچه در منابع مکتوب بارها بدان اشاره شده حضور کاروانیان تجاری و زیارتی در همدان بوده است؛ بدین صورت که عمده حرکت کاروان‌های زیارتی به عتبات و قافله‌های تجاری با عبور از مسیرهای این حوزه جغرافیایی - فرهنگی میسر بوده است (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۸۳).

در میان محوطه‌های استقرار، محوطه‌های کوزه‌گران، قلعه تپه پرلوک، حسن قشلاق و قلعه تپه دربند در مسیر همدان - قروه، محوطه‌های دیزج، آنداجین، قرق، گنج‌تپه، دینارآباد، لالچین، دستجرد و زینوآباد در مسیر همدان - سلطانیه و محوطه‌های آغچه سیدان، قز قلعه سرخ‌آباد، آقداش، گورگز، مرتع‌بلاغ و بوزنجر در سر جاده همدان - ساوه - ری واقع شده‌اند (شکل ۸). به‌عنوان مثال بنابر شواهد محوطه زینوآباد در ارتباط با مسیر همدان به سمت سلطانیه و زنجان شکل گرفته است (شکل ۱۱)؛ نشانه‌های وجود این مسیر در کتاب تاریخ الجایتو دیده می‌شود (قاشانی، ۱۳۴۸: ۸۸-۸۹). هم‌چنین شاخص‌ترین منزلگاه دشت همدان - در مسیر همدان به ساوه و ری - محوطه بوزنجر بوده است (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۹۹) (شکل ۹). با توجه به موقعیت راهبردی همدان نسبت به

مرزهای عراق عرب، بسیاری از لشکرکشی‌های نظامی غزنویان، سلجوقیان و ایلخانیان به ایالت جبال و دشت همدان به واسطه وجود همین مسیرهای ارتباطی شکل گرفته بود و وجود همین مسیرها بوده که تهاجمات نظامی را تشدید می‌کرد؛ همچنان که شاهد هستیم تقابل و منازعات پی در پی خلفای عباسی و امرای سلجوقی در مهم‌ترین شاهراه‌های منطقه به وقوع پیوسته است. طبق اشاره منابع مکتوب، حاکمان سلاجقه با ایجاد کوشک‌های متعدد با کاربری‌های سیاسی - نظامی در دشت همدان به دنبال افزایش نفوذ و سلطه خود در مناطق غربی فلات ایران و عراق عرب بودند (همدانی، ۱۳۸۶: ۱۰۴-۱۰۳؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۷۲). عمده این کوشک‌ها در مسیرهای اصلی همدان به مناطق هم‌جوار، از جمله مسیر همدان به ری، همدان به اصفهان و همدان به قزوین قرار گرفته بودند. عمده ارتباطات فرهنگی، سیاسی و لشکرکشی‌های نظامی دوره سلجوقی نیز از طریق همین مسیرها صورت گرفته است (قطبی‌اهری، ۱۳۸۹: ۱۷۹؛ حسینی، ۱۳۸۰: ۱۰۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳: ج ۱، ص ۱۰۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ج ۹، ص ۱۱۳-۱۱۲؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۱۴؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۲۲۷ و ۲۴۲؛ ابن‌خلدون، ۱۳۸۳: ج ۴، ص ۱۲۴؛ خواندمیر، ۲۵۳۵: ۹۷؛ جوینی، ۱۳۹۱: ۳۷۳؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۸۷؛ بنداری‌اصفهانی، ۱۳۵۶: ۲۶۲؛ خواندمیر، ۱۳۳۳: ج ۲، ص ۵۲۴؛ مستوفی‌قزوینی، ۱۳۶۴: ۴۵۷). لازم به ذکر است که لشکرکشی‌های متعدد نظامی مغولان به مناطق غربی کشور و دشت همدان و بعدها به بغداد (۶۵۶ ه.ق.)، از طریق راه شمالی (قزوین به همدان) و شرقی - غربی (مسیر ری به حلوان) شکل گرفت (ابن‌خلدون، همان ج ۴، صص ۲۴۴-۲۴۳-۱۹۵-۲۱۱؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۳۶۸؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۵۳۳).

در طول حملات پی در پی اقوام مختلف به حوزه جغرافیایی - فرهنگی همدان، شاهد نفوذ فرهنگ، مذهب و هنر اقوام مهاجم و نو ظهور به این منطقه هستیم. گونه‌شناسی و نقوش سفالینه‌های به‌جای‌مانده از این دوره و سبک معماری و تزئینات وابسته به آن (نقوش کاشی‌کاری و گچ‌بری)، بهترین گواه این ادعاست. در دوره ایلخانیان هم با مسلمان شدن حاکمان وقت و با گرویدن به فرقه صوفیه، ساخت بناهای مذهبی با کارکرد خانقاه بر سر مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی، بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت. بهترین نمونه این مجموعه‌های مذهبی، ابواب‌البر بوزنجر بود که به فرمان غازان‌خان در دشت همدان بر سر مسیر خراسان بزرگ احداث گردید (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲ ب). علاوه بر آن چه گفته شد، مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی منتهی به مرکز سیاسی و فرهنگی دشت همدان - بهار به چهار دروازه اصلی (شورین‌ری، درگزین، بغداد و اصفهان) شهر همدان ختم می‌شد که اصلی‌ترین و شاخص‌ترین مسیرهای این حوزه جغرافیایی به سایر مراکز فرهنگی در دوران مورد مطالعه به‌شمار می‌آمد. هم‌چنان‌که ملاحظه می‌شود، در دوره سلجوقی همدان شهری از جبال بر راه قافله‌ها و حاجی‌ها بوده است (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۴۸۳)؛ آثار منقول باستان‌شناختی از شاخص‌ترین مراکز تولید، عموماً از طریق همین مسیرها به منطقه می‌رسید. یکی از این موارد، شکل‌گیری سنت‌ها و سبک‌های متعدد سفالگری در سطح منطقه و به‌خصوص دشت همدان و انتقال آن به سایر مراکز فرهنگی هم‌جوار بوده است. ویژگی‌های فنی و هنری ابنیه برجای‌مانده در سطح منطقه نیز گویای تأثیر هنر مناطق برون‌منطقه‌ای بر حوزه جغرافیایی - فرهنگی همدان بوده است. آنچه از منابع مکتوب بر می‌آید، از طریق همین مسیرهای ارتباطی انواع محصولات کشاورزی و صنایع تولیدی شاخص سایر مناطق وارد دشت همدان می‌شد و از این منطقه نیز به واسطه مهم‌ترین مسیرهای ارتباطی، به سایر نواحی صادر می‌شد. علاوه بر آن، یکی دیگر از علل مهم توجه ایلخانان به این بخش از کشور و استقرار در آن، لشکرکشی به بغداد و براندازی حکومت چندصدساله عباسیان بود که بر بخش‌های اعظمی از آسیای غربی و مرکزی سیطره داشته‌اند. عمده این لشکرکشی‌ها با عبور از مسیرهای اصلی دشت همدان به سمت مناطق غربی کشور امکان‌پذیر بوده است. با توجه به مباحث مطرح شده در این‌جا، به‌درستی می‌توان به اهمیت همدان در سده‌های میانی اسلامی (به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین شهرهای ایالت جبال) پی برد که انتقال دستگاه اداری از ری به همدان در دوره سلجوقی بیش‌ازپیش بر اهمیت آن افزوده است (لسترنج، ۱۳۶۷: ۲۰۱).

نتیجه‌گیری

با بررسی مکان‌یابی استقرارگاه‌های دشت همدان از سده‌های نخستین تا میانی اسلامی، ملاحظه می‌شود که بیشتر محوطه‌های مورد بررسی در نزدیکی راه‌های اصلی شکل گرفته‌اند (۴۶ درصد محوطه‌ها در فاصله کمتر از ۵۰۰ متری جاده‌ها قرار دارند)؛ آن دسته از محوطه‌هایی هم که بر سر مسیرهای فرعی واقع شده‌اند، عامل اصلی مکان‌گزینی در آن دسترسی به منابع آب بوده است. مهم‌ترین مسیر ارتباطی منطقه که نقش شاهراه حیاتی در ساختار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منطقه داشته، شاهراه خراسان بزرگ بوده است. این مسیر از مرزهای شرقی دشت همدان از منزلگاه بوزنجد دشت شرا وارد منطقه شده و با عبور از استقرارگاه‌هایی هم‌چون گورگز، مرتع‌بلاغ و قرقلعه سرخ‌آباد به شهر همدان می‌رسید. در ادامه با گذر از شمال شهر و منزلگاه‌هایی هم‌چون چایان، یعقوب شاه، رباط زعفرانی، امام‌زاده عسگر، چوتاش و خنداب از دشت همدان خارج شده و با پیوستن به روستای ده‌بزان و وندرآباد در دشت اسدآباد به مراکز غربی فلات ایران متصل می‌شده است. این جاده در طول تاریخ مهم‌ترین راه ارتباطی ری به حُلوان محسوب می‌شود. در دوران اسلامی از طریق همین مسیر کلیه تبادلات تجاری از مهم‌ترین شهر جبال (ری) به مناطق غربی کشور از جمله دشت همدان انجام می‌شد. این وضعیت در زمینه فتوحات و لشکرکشی‌های دوران اسلامی به منطقه نیز دیده می‌شود. در سده‌های نخستین اسلامی همدان در کنار شهرهایی هم‌چون نهاوند، دینور، قزوین، ری و اصفهان جزو سرزمین پهلویین و ایالت جبال (کوهستان) محسوب می‌شده که در مرکز آن قرار داشته است؛ این مسئله نشان از موقعیت ویژه و راهبردی همدان به‌عنوان مرکزیت ایالت جبال داشته که بارها عرصه کشمکش و تقابل اقوام مختلفی هم‌چون غزها و علاءالدوله‌ها در این بخش از کشور بوده است.

در اینجا باید به آنچه با ورود اقوام ترک‌نژاد و نوظهور در سطح منطقه دیده می‌شود اشاره کرد؛ شکل‌گیری آداب و سنن خاص در قالب ادبیات و زبان ترکی و فرقه‌های مذهبی متعدد (عمدتاً صوفی و برگرفته از فرهنگ هندی و بودائی)، تلفیق نژادی، انواع نقوش و تزئینات وابسته به معماری و اشکال و طرح‌های به‌کار رفته در آثار سفالی (بهره‌گیری از نقوش گیاهی و جانوری با ریشه شرقی) دانست که با فرهنگ و ریشه این اقوام ترک‌نژاد شکل گرفته و در سرتاسر منطقه گسترش یافته است؛ که در آخر باعث تغییرات اساسی در اوضاع اجتماعی و فرهنگی منطقه شد.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل بررسی میدانی و کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که هر یک به نحوی در به سرانجام رسیدن آن نقش داشتند. بیشتر داده‌های میدانی این مقاله توسط نویسنده اول به‌دست آمده و پس از آن در امر مطالعات کتابخانه‌ای نیز نویسنده دوم بیشترین نقش را داشته است.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد.

کتابنامه

- آذرنوش، مسعود، (۱۳۸۶)، گزارش کاوش‌های لایه‌شناختی تپه هگمتانه - همدان، گزارش‌های باستان‌شناسی (۷).
 جلد اول، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور.
 آیتی، عبدالمحمد، (۱۳۴۶)، *تحریر تاریخ و صاف*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 ابن‌اثیر، عزالدین، (۱۳۸۳)، *تاریخ کامل*. ۱۳ جلد، ترجمه سید محمدحسین روحانی، تهران: اساطیر.
 ابن جوزی، أبو الفرج، (۱۴۱۲ هـ.ق.)، *المنتظم فی التاریخ الأمم و الملوک*. بیروت: دارالکتب العلمیه.

- ابن حوقل، ابولقاسم بن حوقل النصیبی، (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل (ایران در صورۀ الارض)*. ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، (۱۳۷۱)، *مسالك و ممالک (ترجمۀ فارسی قرن پنجم/ششم هجری)*. ترجمۀ سعید خاکرند، تهران: مؤسسۀ مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل و مؤسسۀ فرهنگی حنفاً.
- ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمان بن محمد، (۱۳۸۳)، *العبر: تاریخ ابن خلدون*. جلد ۳ و ۴، ترجمۀ عبدالمحمد آیتی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن خلکان، ابوالعباس احمد بن محمد برمکی اربلی، (۱۹۹۴)، *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*. به کوشش احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن رُسته، احمد بن عمر، (۱۸۹۲)، *الأعلاق النفیسه*. لیدن: مطبعه بریل و بیروت: دارصادر.
- ابن عبری، گرگوریوس ابوالفرج بن اهرن، (۱۳۷۷)، *مختصر تاریخ الدول*. ترجمۀ عبدالمحمد آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر احمد بن محمد، (۱۳۴۹)، *ترجمۀ مختصر البلدان*. ترجمۀ محمدرضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۸۱)، *الفهرست*. ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل بن علی، (۱۳۴۹)، *تقویم البلدان*. ترجمۀ عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- احمدی‌منش، محمد، (۱۳۹۰)، «جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی». تاریخ در آیینۀ پژوهش، ش ۲۹: ۲۶-۵.
- ادریسی، ابوعبدالله محمد بن محمد، (۱۹۸۹ م)، *نزهة المشتاق فی الاختراق و الآفاق*. بیروت: عالم الکتب.
- ادریسی، ابوعبدالله محمد بن محمد، (۱۳۸۸)، *ایران در کتاب نزهة المشتاق فی الاختراق و الآفاق*. ترجمۀ عبدالمحمد آیتی؛ زیر نظر حسن حبیبی. تهران: بنیاد ایرانشناسی.
- اذکایی، پرویز، (۱۳۶۷)، «درآمدی به تاریخچه باستان‌شناسی همدان». *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۲ (۲): ۶۷-۵۶.
- اذکایی، پرویز، (۱۳۷۸)، «نساهای باستان». *ایران شناخت*، ش ۱۳: ۱۰۷-۷۲.
- اذکایی، پرویز، (۱۳۸۰)، *همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)*. همدان: مادستان.
- اذکایی، پرویز، (۱۳۸۵)، *فرهنگ مردم همدان*. همدان: نشر مادستان و دانشگاه بوعلی سینا.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۴۰)، *مسالك و الممالک*. به کوشش ایرج افشار. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ، (۱۳۰۸)، *تذکرۀ جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمۀ حمزه سردادور. تهران: اتحادیه.
- بروکشن، هاینریش، (۱۳۶۷)، *سفری به دربار سلطان صاحبقران*. ج ۱ و ۲، ترجمۀ مهندس کرد بچه. تهران: اطلاعات.
- بیک‌محمدی، خلیل‌اله؛ بیک‌محمدی، نسرین؛ نظری‌ارشد، رضا و حیدری، مهدی، (۱۳۹۵)، «تحلیلی درباره اکوسیستم و جغرافیای طبیعی دشت‌های کرانه شرقی الوند و نقش آن در عدم جذب زیستگاه‌هایی از جوامع اولیه انسانی (مبتنی بر مطالعات باستان‌شناختی)». *پژوهش‌های جغرافیای طبیعی*، ۴۸ (۴): ۶۷۵-۶۹۴.
- بناکتی، فخرالدین ابو سلیمان داود بن ابوالفضل، (۱۳۴۸)، *تاریخ بناکتی*. به کوشش جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی، (۱۳۵۶)، *تاریخ سلسله سلجوقی*. ترجمۀ محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- پولاک، یاکوب ادوارد، (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان*. ترجمۀ کیکاووس جهاندار، تهران: خوارزمی.

- تاریخ شاهی قراختائیان، (۱۳۵۵)، به‌اهتمام محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- تاواریه، ژان باتیست، (۱۳۳۶)، *سفرنامه تاواریه*. ترجمه ابوتراب نوری، با تجدید نظر کلی و تصحیح حمید ارباب شیرانی، تهران: کتابخانه سنایی.
- تفضلی، عباس علی و اسدیگی، اردشیر، (۱۳۹۰)، «پژوهشی پیرامون شهر باستانی رودرآور». *فقه و تاریخ تمدن*. ۷ (۲۷): ۶۳-۷۷.
- تهرانی، خسرو، (۱۳۸۲)، *زمین‌شناسی ایران*. تهران: دانشگاه پیام نور.
- جکسن، ویلیامز، (۱۳۸۷)، *سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال)*. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: علمی و فرهنگی.
- جوینی، عطاملک محمد، (۱۳۹۱)، *تاریخ جهانگشای*. به تصحیح محمد قزوینی، تهران: نگاه.
- جهان‌پور، علی، (۱۳۹۱)، *شکوه الوند*. همدان: برکت کوثر.
- چلبی، اولیا، (۱۳۱۴ ه.ق.)، *سیاحت‌نامه اولیا چلبی*. ج ۴، استانبول: مطبعه‌سی.
- حسینی، صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر بن علی، (۱۳۸۰)، *زبدۀ التواریخ، اخبار الامراء و الملوك السلجوقیه*. با مقدمه محمد نورالدین، ضیاءالدین بونیاتوف و محمد اقبال؛ مصحح متن عربی محمد نورالدین، مترجم رمضان علی، تهران: روح الهی ایل شاهسون بغدادی.
- حموی بغدادی، یاقوت بن عبدالله، (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*. ترجمه علی‌نقی منزوی، ج ۱ و ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خانجی، محمد امین، (۱۳۲۵ ه.ق.)، *منجم العمران فی المستدرک علی معجم البلدان*. جلد ۱ و ۲، قاهره: مطبعه سعاده.
- خوافی، فصیح، (۱۳۸۶)، *مجمل فصیحی*. مقدمه، تصحیح و تحقیق محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
- خواندامیر، غیاث‌الدین بن همام الدین حسینی، (۱۳۳۳)، *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*. مقدمه جلال‌الدین همائی، زیر نظر محمد دبیر سیاقی. ۴ جلد، تهران: خیام.
- خواندامیر، غیاث‌الدین بن همام الدین حسینی، (۲۵۳۵)، *دستور الوزراء*. با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- دادگی، فرنبغ، (۱۳۸۵)، *بندھشن*. گزارنده مهرداد بهار، تهران: توس.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۸)، *شهرستان‌های ایران‌شهر*. ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، (۱۳۸۶)، *راحة الصدور و آية السرور - در تاریخ آل سلجوق*. به تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.
- رضائی، مصطفی، (۱۳۹۸)، *آثار تاریخی و فرهنگی شهرستان همدان بر اساس منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناسی*. همدان: سپهر دانش.
- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم، (۱۳۹۹)، «مطالعه تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین همدان». *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۲ (۱): ۱۵۹-۱۴۰.
- رضائی، مصطفی، (۱۴۰۱)، *بررسی باستان‌شناختی دشت همدان - بهار در دوره سلجوقیان و ایلخانیان*. رساله دکتری، مریم محمدی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی سینا (منتشر نشده).
- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم و ملازاده، کاظم، (۱۴۰۲ الف)، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفال‌های محوطه قرُق دشت همدان - بهار از قرن پنجم تا هشتم ه.ق.». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*. ۷ (۲۳): ۲۴۱-۲۰۹.

- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم و ملازاده، کاظم، (۱۴۰۲ ب)، «مکان‌یابی خانقاه بوزنچرد دشت همدان بر اساس مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*. ۱۳(۳۶): ۲۸۷-۳۲۴.
- رضائی، مصطفی؛ زارعی، محمدابراهیم، (۱۴۰۲)، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های نقش‌کنده در گلابه (اسگرافیاتو) دشت همدان». *سومین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط زیست و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب*. دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ص ۱-۱۶.
- رنجبران، محمدرحیم و صفری تورج، اتابک، (۱۳۹۲)، «مروری بر روند فعالیت‌های پژوهشی و اجرایی در محوطه باستانی هگمتانه از گذشته تاکنون». *مجموعه مقالات همایش یک‌روزه باستان‌شناسی هگمتانه*، به‌کوشش یعقوب محمدی‌فر، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری: ۲۰۷-۲۲۸.
- زارع‌ایبانه، حمید، (۱۳۹۲)، «تحلیل مکانی پارامترهای کیفی منابع آب زیرزمینی دشت همدان - بهار». *جغرافیا و مخاطرات محیطی*، ۸: ۶۵-۸۶.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۰)، «ساختار کالبدی - فضایی شهر همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار بر اساس مدارک و شواهد موجود». *نامه باستان‌شناسی*، ۱ (۱): ۵۷-۸۲.
- زارعی، محمدابراهیم؛ رضائی، مصطفی، (۱۳۹۷)، «جغرافیای اقتصادی دشت همدان - بهار در دوره اسلامی (از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه) بر اساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی». *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، ۷ (۲): ۴۵-۷۱.
- زارعی، محمدابراهیم؛ شعبانی، محمد، (۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۳ (۸): ۱۰۹-۱۲۶.
- سالنامه آماری استان همدان*، (۱۳۹۴)، همدان: معاونت آمار و اطلاعات.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، (۱۹۶۲)، *الأنساب*. حیدرآباد: مجلس و دایرة المعارف الثمانیه.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد، (۱۳۶۳)، *مجمع‌الأنساب*. به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- شریفی، علی؛ آذرنوش، مسعود؛ هژبری، علی، (۱۳۹۵)، «بازنگری گاهنگاری نسبی و مطلق تپه هگمتانه، بر اساس یافته‌ها و نتایج آزمایش گرمالیان و رادیو کربن». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۶ (۱۰): ۱۴۰-۱۲۱.
- شعبانی، محمد، (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه‌های استقرار بخش مرکزی شهرستان همدان از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره صفوی». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، مریم محمدی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا همدان (منتشر نشده).
- طوسی، محمد بن محمود بن احمد، (۱۳۸۲)، *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات*. به اهتمام منوچهر ستوده، تهران: علمی و فرهنگی.
- ظهیری‌نیشابوری، ظهیرالدین، (۱۳۹۰)، *سلجوق‌نامه*. به تصحیح میرزا اسماعیل افشار، حمیدالملک و محمد رضائی، تهران: اساطیر.
- عابدی‌کوپایی، جهانگیر؛ اخوان، سمیرا؛ موسوی، فرهاد؛ عباسپور، کریم؛ افیونی، مجید و اسلامیان، سعید، ۱۳۸۹، «تخمین "آب آبی" و "آب سبز" با استفاده از مدل SWAT در حوضه آبریز همدان - بهار». *علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی، علوم آب و خاک*، ۱۴ (۵۳): ۹-۲۳.
- فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران - استان همدان، (۱۳۷۶)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ج ۴۷، تهران: فرهنگ جغرافیایی ارتش.

- فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور - شهرستان همدان، (۱۳۸۰)، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران: فرهنگ جغرافیایی ارتش.
- قاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، (۱۳۴۸)، *تاریخ الحایتو*. به اهتمام مهین همبلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- قره‌چانلو، حسین؛ حاتمی، حسین، (۱۳۹۱)، «اهمیت تجاری و بازرگانی راه ابریشم بزرگ خراسان از بغداد تا چین در سده‌های نخستین اسلامی»، فصلنامه مطالعات تاریخ ایران، ۱ (۳): ۷۹-۹۷.
- قطبی‌اهری نجم، ابوبکر، (۱۳۸۹)، *تواریخ شیخ‌اویس*. به کوشش ایرج افشار، تبریز: ستوده.
- کاتب‌بغدادی، قدامه بن جعفر، (۱۳۷۰)، *الخراج*. ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.
- کیانی، محسن، (۱۳۶۹)، *تاریخ خانقاه در ایران*. تهران: کتابخانه طهوری.
- کرزن، جورج ناانیل، (۱۳۷۳)، *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۱ و ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود، (۱۳۶۳)، *زین الأخبار - تاریخ گردیزی*. به تصحیح و کوشش عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- گروته، هوگو، (۱۳۶۹)، *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیوند، تهران: مرکز.
- گروسین، هادی، (۱۳۸۳)، *جغرافیای تاریخی و ... زیستگاه‌های دره‌ای الوند*. همدان: شهر اندیشه.
- لسترنج، گای، (۱۳۶۷)، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی.
- مترجم، عباس؛ بلمکی، بهزاد، (۱۳۸۸)، *گزارش مقدماتی بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان بهار*. همدان: مرکز اسناد اداره میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- مجمل التواریخ و القصص*، (۱۳۱۸)، به تصحیح ملک الشعراء بهار، به همت محمد رضانی، بی‌جا: بی‌نا.
- محمدی، مریم؛ شعبانی، محمد، (۱۳۹۵)، «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد - بهار، همدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶ (۱۱): ۱۵۰-۱۳۵.
- محمدی، مریم؛ شعبانی، محمد، (۱۳۹۹)، «بررسی و تحلیل باستان‌شناختی الگوهای استقرار دشت همدان - بهار از آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی». *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۲ (۳): ۱۴۱-۱۱۷.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ مترجم، عباس، (۱۳۸۵)، *پروژه بررسی و شناسایی باستان‌شناختی بخش مرکزی همدان - بهار*. آرشيو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- محمدی‌فر، یعقوب؛ نوروزی، آصف؛ شریفی، علی، (۱۳۹۲)، «دستاوردهای فصل شانزدهم کاوش در تپه هگمتانه». مجموعه مقالات همایش یک‌روزه باستان‌شناسی هگمتانه، به کوشش یعقوب محمدی‌فر، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری: ۹-۴۴.
- مستوفی قزوینی، حمدالله ابن ابی بکر احمد، (۱۳۳۶)، *نزهة القلوب*. به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
- مستوفی قزوینی، حمدالله ابن ابی بکر احمد، (۱۳۶۴)، *تاریخ گزیده*. به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: امیرکبیر.
- مطیعی، همایون، (۱۳۷۲)، *زمین‌شناسی ایران - چینه‌شناسی زاگرس*. تهران: سازمان زمین‌شناسی کشور.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*. ترجمه علی‌نقی منزوی، جلد ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- منتظرظهوری، مجید؛ شراهی، اشماعیل، (۱۴۰۰)، «بازشناسی راه بزرگ خراسان در شمال استان مرکزی». *مطالعات باستان‌شناسی*. ۱۳ (۳): ۲۶۰-۲۳۳.

- موریه، جیمز، (۱۳۸۶)، *سفرنامه جیمز موریه*. سفر دوم. ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- مهدوی، مسعود، (۱۳۷۷)، «بررسی اجمالی از فضای جغرافیایی همدان». پژوهش‌های جغرافیایی، ش ۳۴: ۱۰۹-۹۹.
- نطنزی، معین‌الدین، (۱۳۸۳)، *منتخب‌التواریخ معینی*. به‌اهتمام پروین استخری. تهران: اساطیر.
- نظری‌ارشد، رضا، (۱۳۹۱)، *گزارش بررسی و شناسایی باستان‌شناختی تکمیلی شهرستان‌های همدان و تویسرکان*. آرشو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان (منتشر نشده).
- نوذری، حامد؛ زالی، عادل، (۱۳۹۲)، «بررسی وضعیت برداشت از آب زیرزمینی آبخوان دشت همدان - بهار». *دانش آب‌وخاک*، جلد ۲۳، ش ۴: ۲۹۰-۲۷۷.
- ویلیبر، دونالدن، (۱۳۶۵)، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان*. ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۷۳)، *جامع‌التواریخ*. به تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی، ۴ جلد، تهران: البرز.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۸۶)، *جامع‌التواریخ (تاریخ آل سلجوق)*. به تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۵۶)، *البلدان یعقوبی*. ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یغمایی، امان‌الله؛ پورشعبانیان، زهرا، (۱۳۹۳)، «هویت تاریخی جغرافیای همدان در متون مورخان دوره اسلامی از آغاز تا عصر قاجار». *سخن تاریخ*، ۲۰: ۲۹-۵۰.

References

- Flandin, E. 1851. *Voyage en Perse pendant les années 1840 et 1841*. Paris: MDCCCLI.
- Goff, C. L. 1971. Luristan before the Iron Age, Iran, IX: 131-152.